

રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ સ્મારક ગ્રંથમાળા; અંક-૨

મુઘલ રાજ્યવહીવટ

અનુવાદક

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

પ્રકાશક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

કા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી · ભદ્ર · અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧લી · પ્રત ૧૭૫૦

ઈ.સ. ૧૯૪૨ · વિ.સં. ૧૯૯૮

કીમત આઠ આના

મુદ્રક · બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી · રાયપુર · અમદાવાદ

રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેખ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્‌ઘાત

મર્હૂમ વકીલ રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેખના વિલના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી "નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાના કાર્ય સારુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૧૦૦૦)ની રકમ બક્ષીસ તરીકે" મળેલી છે. એના વ્યાજમાંથી અત્યાર સુધીમાં નીચેની પુસ્તિકાઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છેઃ

૧	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૉનેટ	૦–૪–૦
૨	મુઘલ રાજ્યવહીવટ	૦–૮–૦

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
કા.ચ. આસિ. સેક્રેટરી

ગુ. વ. સોસાયટી
અમદાવાદ તા. ૧૫–૩–૪૨

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૯	મંદિરોના અન્ય દરવાજો	મન્દિરોના શાખાઓ તથા અન્ય દરવાજો
[illegible]	૧૮	પાનહાન	પાનહાન વ.
[illegible]	૨૦	નવો	તમારું
[illegible]	૧૮	દર અઠવાડિયે	વાર્ષિક—તારીખે દર અઠવાડિયે
[illegible]	૧૬	પહેલાં	પહેલું,
૧૦[illegible]	૫	વખાણવાળી હતી	વખાણવાળી એ બે દેવો હતી.
૧૦[illegible]	૨૦	બાગ કેવાની	બાગ કેવાથી

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જદુનાથ સરકારે પટણા યુનિવર્સિટીમાં ઈ.સ. ૧૯૨૦માં આપેલાં ભાષણોનો આ સંગ્રહ છે. મુઘલ સમયમાં રાજ્યવહીવટ કેવા પ્રકારનો હતો અને અત્યારના રાજ્યવહીવટમાં તેના કયા કયા અંશો જળવાઈ રહ્યા છે, તે આપણે આ પુસ્તક ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. કોઈ પણ સમયનો રાજકીય ઇતિહાસ પૂરેપૂરો સમજવો હોય, તો તે સમયના રાજ્યવહીવટ વિશે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; નહિ તો કેટલીક બાબતો સમજાયા વિના જ રહી જાય. દાખલા તરીકે, ઇતિહાસમાં અમુક હજારી મનસબદારોનો ઉલ્લેખ આવે છે; પ્રાંતીય સૂબેદારોની સાથે તેમના વઝીરોનાં નામ વાંચીએ છીએ, ખાનેસામાન વિશે આપણે એમ જ ધારીએ છીએ કે તે માત્ર ઝનાનાનો કોઈ અમલદાર હશે, વગેરે. રાજ્યવહીવટના જ્ઞાન વિના આવા અમલદારોનાં કર્તવ્યો વિશે પૂરેપૂરો ખ્યાલ સંભવતો નથી. વળી, આપણામાં કાંનૂંગો, બક્ષી, અમીન, વગેરે અટકો જોવામાં આવે છે, તે મુઘલાઈ સમયના કયા કયા હોદ્દેદારોનાં નામ હતાં, તે વિશે ચોખ્ખી સમજ થોડાને જ હોય છે. તે સમયના રાજ્યવહીવટના જ્ઞાનથી આવી ઘણીઘણી નાનીમોટી બાબતો ઉપર પ્રકાશ પડે છે. આ પુસ્તક ઉપરથી એક બીજી બાબત ઉપર પણ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. તે સમયના કેટલાક શબ્દોના અર્થ હાલમાં બદલાઈ ગયા છે. ઉ. ત. ખાન–ઈ–સામાનનો હોદ્દો મુખ્ય દીવાનથી જ ઊતરતો હતો અને તે બહુ મોટો અમલદાર ગણાતો. (હાલનાં દેશી રાજ્યોના ખાનગી કારભારીના હોદ્દા કરતાં પણ તે હોદ્દો મોટો હતો), પરન્તુ અત્યારે કોઇ પણ સાહેબનો બટલર ખાનસામા કહેવાય છે! અત્યારે પ્રાંતનો હાકેમ સૂબો કહેવાય છે, પણ પહેલાં સૂબાનો અર્થ પ્રાંત થતો હતો અને હાકેમને સૂબાદાર કહેવામાં આવતો. અત્યારે

'જકાત'નો અર્થ દાણ થાય છે, પણ તે વખતે મુસલમાનો ઉપર નાખેલા કરને 'જકાત' કહેતા હતા. અત્યારે કેદખાનાના ઉપરી અમલદારને 'દરોગો' કહે છે, પણ તે વખતે ગમે તે ખાતાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ 'દારોગા' કહેવાતો હતો (દારોગા–ઈ–કારખાના, દારોગા–ઇ–ડાકચૌકી) અત્યારે 'રૂખસત'નો અર્થ બરતરફી (dismissal) થાય છે પણ તે વખતે અમલદારને નવા હોદ્દા ઉપર મોકલતાં જે વદાય અપાતી તેને રૂખસત કહેતા હતા. અત્યારે ફોજદાર ગુનાખાતાનો નાનો અમલદાર ગણાય છે, પણ તે વખતે તે બહુ મોટો અમલદાર હતો અને તેના તાબામાં થાણદારો હતા—અત્યારે થાણદારના તાબામાં–ફોજદારો હોય છે! અત્યારે ગામડામાં ઢોલ વગાડી જાહેરાત કરનાર ભંગિયાને કોટવાલ કહે છે, જ્યારે તે વખતે રાજધાની અને પ્રાંતના મુખ્ય શહેરોના નગરરક્ષકોને કોટવાલ કહેવામાં આવતા!

પાંચમા પ્રકરણમાં મુઘલ સમયમાં લેવાતા કરવેરાની લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે. પરન્તુ તેમાંના ઘણાખરા જુદા સ્વરૂપે હાલના વહીવટમાં પણ જોવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાક માલના ઉત્પન્ન ઉપર વેરો હતો. પરન્તુ હાલની કાપડ, ખાંડ, દિવાસળી, વગેરે ઉપરની એક્સાઇઝ જકાત તે એ વેરાનો નવો અવતાર જ ગણી શકાય. સ્થાવર મિલ્કતના વેચાણ ઉપરનો કર, અત્યારની સ્ટેમ્પડ્યુટી અને નોંધણીની લાગત કરતાં વધારે આકરો હશે એમ માનવાને કારણ નથી. અમુક ધંધાઓ શરૂ કરવાને માટે મેળવવાની પરવાનગીની હકસાઈ, અત્યારે પણ કેટલાક ધંધાઓ માટે ક્યાં લેવાતી નથી? ત્યારની અફીણની ચુંગી અત્યારના અફીણ ઉપરના વેરા કરતાં વિશેષ નહિ હોય! અત્યારે દારૂના કરમાંથી પુષ્કળ ઊપજ સરકારને થાય છે, પરન્તુ તે વખતે તેનો સખત પ્રતિબંધ હતો! તે વખતે માઠાનો વેરો હોય તે પણ જણાતું નથી. તે વખતે જંગલનાં ઘાસ અને કાઠી ઉપર લાગો લેવાતો હતો, પણ અત્યારે તો તે કાપવાનો ગુનો ગણાય છે! તમાકુ ઉપરનો તે વખતનો વેરો હમણાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દાખલ થયો છે. તે

વખતે દાવાની રકમનો ચોથો ભાગ રાજ્ય લેતું; અત્યારે, કોર્ટ ફી વકીલ ફી હુકમનામાની ફી વગેરેના આંકડાના સરવાળો મૂકવામાં આવે તો ખરચ ચોથા ભાગ કરતાં તો કેટલું યે વધી જાય! તે વખતે જમીનની અકબંદી માટે લાગત લેવાતી, તો અત્યારે સર્વેની સનદ ક્યાં મફત મળે છે? પહેલાં દાખલા, દસ્તાવેજો, વગેરે સરકારી પરવાના વગેરેમાં જે કાગળો વપરાય તેની કીમત લેવામાં આવતી, પણ અત્યારે સ્ટેમ્પોની કીમત તેના કરતાં કેટલી યે વધી જાય છે. તે વખતે પ્રજામાંથી અમુકઅમુક ફાળા ઉઘરાવવામાં આવતા; અત્યારે પણ રોગનિવારણ કે શિક્ષણપ્રસાર માટે અમલદારો તરફથી વળી ખુદ વાઇસરોય ગવર્નર અને તેમની બાનૂઓ તરફથી 'બિન સત્તાવાર' રીતે ફંડો ક્યાં ઉઘરાવવામાં નથી આવતાં? આ પ્રમાણે તે વખતના કરવેરાની માત્ર લાંબી યાદી જોઇને મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટને નાલેશી આપવા જેવું નથી.

છેલ્લા પ્રકરણમાં પ્રો. સરકારે મુઘલાઇની પડતીનાં કારણો વિશે તત્ત્વચર્ચા કરી છે, તે ખરેખર મહાન ઇતિહાસકારની કલમને જેબ આપે છે. પરન્તુ તેમાં એક મુખ્ય કારણ રહી ગયેલું જણાય છે. અનેક કારણોએ મુઘલાઇના પતનમાં ફાળો આપ્યો હતો, પરન્તુ જે કારણથી તે પડતી ઔરંગઝેબના મરણ પછી એકાએક ધસી આવી, તે તો તેની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા હતી. તેના સમયમાં નવાં હિંદુ મંદિરો બાંધવાની કે જૂનાંની દુરસ્તી કરવાની મનાઇ હતી, ઘણાં પુરાણાં ધર્મસ્થાનકો તોડીને મસ્જિદો બનાવવામાં આવી હતી, હિંદુઓ જાહેર રીતે ધર્મધ્યાન કરી શકતા નહિ, વગેરે, વગેરે. બાદશાહે આ બાબતોમાં કાઢેલાં ફરમાનો મોજૂદ છે. વળી રાજધાનીથી દૂર રહેતા નાના અમલદારોએ તે ફરમાનોની ઉપરવટ થઇને તેમાં નહિ દર્શાવેલી બાબતો સંબંધી પણ કેટલા યે જુલમો કર્યા હશે, જેની નોંધ ઇતિહાસમાં મળવી મુશ્કેલ છે. શિવાજીની સફળતાએ મુઘલાઇના મૂળમાં કારી ઘા કર્યો હતો, પરન્તુ એ સફળતાને પોષણ તો ઔરંગઝેબની ધર્મા-

ખતામાંથી મળ્યું હતું.* આથી મુઘલાઈના ત્વરિત વિનાશનું મુખ્ય કારણ ઔરંગઝેબની ધર્મસંબંધી રાજ્યનીતિ હતી એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

અંગ્રેજી ભાષા ઉપર ઉત્તમ કાબૂ ધરાવનાર ગઈ પેઢીમાં જે હિંદી લેખકો થયા છે, તેમાં પ્રો. જદુનાથ સરકારનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. તેઓ ઘણા અંગ્રેજ લેખકો કરતાં પણ વધારે શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ભાષામાં લખાણ લખી શકે છે. આથી તેમના લખાણનું ભાષાન્તર કરવું તે કંઈ સહેલું કામ નથી. તેમજ હાલના રાજ્યવહીવટનું સારું જ્ઞાન હોય તે માણસ જ સમજી શકાય તેવી સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરી શકે. આ લેખકના વડોદરા રાજ્યના મહેસૂલ ખાતાની પરિભાષાના જ્ઞાને આ ભાષાન્તર બની શકે તેટલું સરળ અને અર્થવાહક કરવામાં મદદ કરી છે. તેમાં કેટલી સફળતા મળી છે, તેનો તોલ તો વિવેકી વાચકવર્ગે જ કરી શકશે.

પાટણ

તા. ૨૩-૬-૩૯

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

---

* ઔરંગઝેબની ધર્માંધતા કહેવાય છે તેનાં ઊંડાં મૂળો પણ અભ્યાસીએ વિચારવાં ઘટે. મોટા ભાઈઓ અને પિતાનો પણ દ્રોહ કરીને જે પાકા મુત્સદ્દીએ ગાદી મેળવી અને પોતાની સત્તા જમાવી, રાજપૂત રાજાઓએ જ્યારે પુત્રને ફોડ્યો ત્યારે એ અટોકટીના પ્રસંગે પણ જેણે વિજય મેળવ્યો, તેણે એ બધું કરવામાં ધર્મને આગળ ધર્યો હોય, ધર્મની રક્ષા માટે જ આ જે કરવું પ્રાપ્ત થાય છે તે ઘોર પાતક નથી—મોટામાં મોટાં પુણ્યાચરણો છે,—એ જ જેનો પોતાનાં અપકૃત્યો માટે મોટામાં મોટો બચાવ કે રહ્યો હોય, તે વ્યક્તિએ તો એ ધર્મની (ઘેલી અંધ પ્રતિત જેવી તે સમયે ચાલતી હોય તે) ભાવનાને પૂરેપૂરા વફાદાર રહેવું જ પડે ને. આમાં એની જેટલી શ્રદ્ધા અને જેવી નિખાલસતા તેટલી જ એને એના આત્માના ઊંડાણોમાં શાંતિ મળી શકે. બ.

સુઘડ રાજ્યવહીવટ

પ્રકરણ ૧

:૧:

મુઘલ રાજ્યવહીવટનાં સ્વરૂપોનો અભ્યાસ

હિંદુસ્તાનના મુઘલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસથી આપણે બધા પરિચિત છીએ. ક્રમાનુયાયી બાદશાહોની લાંબી કથા, દિલ્હી-ના તખ્ત માટે તેમના વિગ્રહો, બળવાખોર ખંડિયા રાજ્યકર્તાઓ અને સ્વતંત્ર પડોશી હાકેમો સામેની તેમની ચડાઇઓ, અને હિંદની કુદરતી સરહદની પેલી પારનાં તેમનાં આક્રમણો–આ બધાં જાણીતાં છે. વળી બાદશાહોનાં ખાનગી જીવનો, તેમના દરબારના ભભકા અને રીતરસમો અને તેમના સમયના મુસાફરીના રસ્તાઓ વિશે પણ આપણા દેશમાં આવેલા યુરોપી મુસાફરોનાં લખાણો ઉપરથી આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. પરન્તુ અસલ ફારસી ભાષાની નોંધોના આધારે તેમના રાજ્ય-વહીવટી તંત્રનો વીગતવાર અભ્યાસ હજી સુધી થયો નથી.

આ કાર્ય કઠિન છે એમ બધા કબૂલ કરશે, કારણ, એક તો વખતના વહેવા સાથે ઘણી નોંધો નાશ પામી છે અને બીજું ખાસ કરીને આધુનિક હિંદનો પ્રત્યક્ષ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર અનુભવી માણસો જ મુઘલ વહીવટનું હાર્દ પિછાની શકે અને ભૂતકાળને આ-પણી દૃષ્ટિ સમક્ષ જીવંત ખડો કરી શકે. રોમન સામ્રાજ્યના વિનિપાતના મહાન ઇતિહાસકારે કબૂલ કર્યું છે કે અંગ્રેજ લશ્કરના સરદાર તરીકે તેમ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે પોતાને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેનાથી જ તે રોમન સરદારોની ચડાઈઓ અને પ્રાચીન રોમન રાજસભાની ચર્ચાઓ ચોક્કસ રીતે સમજવાને શક્તિમાન થયો હતો. આપણે હિંદના ઇતિહાસના ઘરઆંગણાના અભ્યાસીઓ માત્ર જૂનાં ખતપત્રો અને ભૂતકાળની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી જ તારણ કાઢી

શકીએ અને તેથી મુઘલ રાજ્યતંત્રને બહારથી જ સ્પર્શ કરી શકીએ. પણ તે તંત્રનું સાચું કાર્યવહન, તેના આંતરિક પ્રવાહો, અને તેનાં વ્યાવહારિક પરિણામો તો જે માણસોને ફારસી ગ્રંથોની હાથપ્રતોના જ્ઞાન સાથે મુઘલ સત્તા નીચેના હિંદના પ્રાંતોના રાજકારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય–અર્થાત્ જેઓ ઉત્તર હિંદની ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના બહુશ્રુત સભાસદો હોય તેઓ જ સૌથી સરસ રીતે સમજી શકે. તેઓમાં સુપ્રસિદ્ધ મિ. એચ. બિવરિજ જેઓ પટણાના એક વખત ન્યાયાધીશ હતા અને તેમના સુપ્રસિદ્ધ પિતા મિ. એડવર્ડ ટૉમસ, મિ. વિલિયમ ઈર્વીન જેઓ લાંબા સમય સુધી ગાઝીપુર અને સહારાનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, મિ. જહોન બીમ્સ અને બીજા મુલકી અમલદારો જેમનો મુઘલ રાજ્યવહીવટની અમુક બાબતોનો અને ખાસ કરીને વસૂલાતી વહીવટનો અભ્યાસ અત્યંત ફલપ્રદ હતો; તેવાઓ જ સામાન્ય લેખકોને કુદરતી એવી ભૂલોથી દૂર રહી શકે.

હાલના યુરોપી લેખકોએ મુઘલ રાજ્યવહીવટનાં માત્ર બે જ ખાતાંઓ—જમીનમહેસૂલ અને લશ્કર—નો વીગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. આ બે વિષયો સંબંધી લગભગ સંપૂર્ણ માહિતી અંગ્રેજી ભાષામાં મળી શકે છે. તેથી આ બે વિષયો મારાં ભાષણોમાંથી દૂર રાખીશ, માત્ર મારા પુરોગામી લેખકોને અપરિચિત માહિતીવાળા થોડાક ગૌણ મુદ્દાને સ્પર્શ કરીશ.

આ ભાષણોમાંથી પહેલા ભાષણમાં મુઘલ રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાન્તો અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપો વિશે વિવેચન કરીશ; બીજા ભાષણમાં બાદશાહની સત્તા, તેના પ્રધાનોની સ્થિતિ, રાજ્યનાં ખાતાંઓ, મુખ્ય અમલદારોના અધિકારો, અને આપણા જ્ઞાનનાં સાધનો વિશે માહિતી આપીશ. ત્રીજામાં દીવાન અને તેના અધિકારોની યોજના અને શાહી મહેલના વ્યવસ્થાપક અને તેના મદદનીશોનું કાર્ય જણાવવામાં આવશે; ચોથામાં પ્રાંતિક વહીવટની ચર્ચા કરવામાં આવશે; પાંચમામાં રાજ્ય અને રૈયતનો સંબંધ દર્શાવીશ; અને છેવટના ભાષણમાં મુઘલ સત્તાની

દેશ ઉપર થયેલી અસર તથા મુઘલ સામ્રાજ્યનાં વિનાશનાં કારણો વિશે તત્ત્વચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

:૨:

આપણા અત્યારના જીવનમાં મુઘલાઈ સત્તાના અવશેષો

મુઘલ સામ્રાજ્યના વહીવટી તંત્રની અગત્ય આપણને શિક્ષણ-ઉપયોગિતા કરતાં વધારે છે. રાજ્યવહીવટનું સ્વરૂપ, તેની કાર્યપદ્ધતિ અને તેના ઇલકાબો પણ મુઘલાઈ સત્તા નીચે નહિ એવાં હિંદુ રાજ્યોએ મુઘલો પાસેથી ઉછીનાં લીધાં હતાં. જેવી રીતે અત્યારે બ્રિટિશરોના તંત્રની નકલ વડોદરા, ગ્વાલિયર અને ઇન્દોરના અન્ય દરબારો કરે છે, તેવી રીતે મુઘલ તંત્રની નકલ જયપુર અને બુંદેલખંડના ખંડિયા રાજાઓએ કરેલી તે જોતાં કંઇ નવાઈ લાગતી નથી. પરન્તુ તે સમયનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ મુઘલ તંત્રને અનુસર્યાં હતાં. શિવાજી જેવા હિંદુધર્મચુસ્તતાના હિમાયતીએ પણ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રથમ તેની નકલ કરી હતી, અને માત્ર જિંદગીના પાછલા ભાગમાં જ તેણે ફારસી હોદ્દાઓને સંસ્કૃત નામ આપીને તેના વહીવટી તંત્રને હિંદુશાહીનો ઓપ આપવાનો નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરન્તુ કારભારનાં ઘણાંખરાં ખાતાંઓ, નોંધો અને નાની અમલદારીના હોદ્દાનાં નામો મરાઠી નામોના અભાવે ઇસ્લામશાહી જ રાખવાં પડ્યાં હતાં.

આ પ્રમાણે મુઘલ તંત્ર એક વખત હિંદના સંસ્કૃતિવાળા અને વ્યવસ્થાવાળા લગભગ બધા ભાગોમાં ફેલાયેલું હતું. આપણા કાળમાં તો તે હવે મૃતપ્રાય દશામાં છે, તથાપિ તેની નિશાનીઓ હજી પણ કાયમ છે અને ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસી બ્રિટિશ હિંદના અત્યાર-ના રાજ્યવહીવટની ઇમારતમાં મુઘલાઈ સ્થાપત્યની અસર શોધી શકશે.

અઢારમી સદીના પાછલા ભાગમાં અંગ્રેજી વેપારીઓ અને વાણો-તરોને અજાણ્યા દેશ ઉપર અને પરદેશી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવાનો

અણધાર્યો પ્રસંગ આવી પડ્યો, ત્યારે તેમણે કુદરતી રીતે જ પ્રજામાં જે રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું તે સ્વીકારી લીધું, તેમાં માત્ર અનિવાર્ય ફેરફારો જ કર્યા અને જૂનું બીબું કાયમ રાખી દેશની સહીસલામતી અને આબાદી માટે અગત્યનાં જેટલાં તત્ત્વો જોઇએ તેટલાં જ મરજી વિરુદ્ધ ધીમે ધીમે ઉમેરતા ગયા. વૉરન હેસ્ટિંગ્ઝની સત્તાના સમયમાં બંગાળા અને બિહારના હિંદ—અંગ્રેજી વહીવટી તંત્રનું આવું જ સ્વરૂપ હતું. તેના અનુયાયીઓની સત્તાના સમયમાં લાંબા લાંબા ગાળે રાજ્યવહીવટ મુઘલાઈ સ્વરૂપથી દૂર અને દૂર ખસતો ગયો છે. પરન્તુ જૂના ઉપર નવું મકાન બાંધ્યું છે; આપણા વર્તમાનકાળનું મૂળ ભૂતકાળમાં છે.

:૩:

મુઘલ રાજ્યતંત્રનો ઉદ્દેશ

આપણે મુઘલ રાજ્યવહીવટનું તંત્ર યથાર્થ સમજીએ તે પહેલાં તેનાં સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ સમજવાની જરૂર છે.

કુદરતી રીતે તે વહીવટ લશ્કરી હતો અને તેથી તે અનિવાર્ય રીતે કેન્દ્રિત એકહથ્થુ સત્તાવાળું તંત્ર હતું. પ્રજાના મુસ્લિમ વિભાગને માટે એ વહીવટ ધર્મવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા બંનેમાં સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતો હતો; અને એ કારણથી જ તેમના માટે તે સામાજિક વ્યવહારનો પ્રબન્ધ કરતો હતો. પરન્તુ પોતાની ગૈર–મુસ્લિમ પ્રજા માટે તે ઓછામાં ઓછી દખલગીરીની નીતિએ વર્તતો; તેમના પ્રત્યે તે માત્ર પોલીસની અને મહેસૂલી વસૂલાત સંબંધી ફરજો બજાવતો. લોકશિક્ષણમાં સહાય કરવી તે રાજ્યનો ધર્મ નહોતો ગણાતો–ખરેખર ઈંગ્લાંડમાં પણ છેક ઈ. સ. ૧૮૭૦ સુધી તે કાર્ય રાષ્ટ્રિય ફરજનું નહોતું માનવામાં આવતું. હિંદુ અને મુસ્લિમ રાજનૈતિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કેળવણી ધર્મની દાસી ગણાતી. જો રાજા કેળવણી માટે કંઈ ખર્ચ કરતો, તો તે કંઈ રાજધર્મ તરીકે નહિ, પરન્તુ પરલોકમાં સુખસમૃદ્ધિ મેળવવા ધર્માર્થે

પુણ્યકાર્ય તરીકે જ તેમ કરતો. બાદશાહો તરફથી કેટલીક મદ્રેસાઓને મદદ મળતી; પરન્તુ તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ મસ્જિદોની સાથે જોડાયેલી હતી અથવા તો જેમને રાજ્ય તરફથી વર્ષાસન મળતું તેવાં ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબો તરફથી તેમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અર્થાત્ તે મદ્રેસાઓ રાજ્યસ્વીકૃત ધર્મની સેવા માટે ધર્મશાસ્ત્રીઓને (ઉલેમાઓને) —શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ હતી.

એ પ્રમાણે કલા અને સાહિત્યને અપાતું ઉત્તેજન પણ રાજ્યકર્તાની કેવળ અંગત બાબત હતી; તેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રિય સંસ્કૃતિ વિકસાવવાનો નહિ, પરન્તુ પોતાની જાતને માટે આનન્દ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. આ બાબતમાં રાજ્યાધીશનો દરજ્જો ખાનગી ધનાઢ્ય શહેરી જેટલો જ હતો અને પ્રજા પ્રત્યે પોતાની કંઈ વિશેષ ફરજ છે એમ તે માનતો નહિ.

ટૂંકામાં મુઘલ સત્તાના સમયમાં આધુનિક સમયની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ—આ શબ્દ તેના વિશાળ અર્થમાં વાપરું છું—પ્રજા ઉપર, સમાજ ઉપર, અથવા તો ન્યાતોના પંચ ઉપર છોડવામાં આવતી અને હિંદના રાજ્યવહીવટના અભ્યાસીએ તેમનો મૂંગામૂંગા ત્યાગ કરવાનો છે.

રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ અત્યંત મર્યાદિત, ઐહિક અને લગભગ ચેતનરહિત હતો.

બાદશાહી ખતપત્રો અને બીજાં અસલ સાધનોના આધારે હિંદુસ્તાનના મુઘલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ રાજ્યવહીવટનાં લક્ષણોની અમુક હકીકતો સંબંધી આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે.

:૪:

મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં પરદેશી તત્ત્વો

મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં બહારનાં પરદેશી તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતાં:

પહેલું, મુઘલોની રાજ્યપદ્ધતિ રાજ્યકર્તાઓની જાતિ અને તેમના ધર્મના રંગે રંગાયેલી હતી. તે રાજવંશ હિંદની બહારના કેટલાક દેશોએ ઇસ્લામનો અંગીકાર કર્યો તે પછી આઠ સૈકાંઓ બાદ હિંદમાં આવી વસેલો હતો અને એ દેશોમાં રાજ્યવહીવટના નવા સ્વરૂપનો વિકાસ થયો હતો. હિંદ બહારના મુસ્લિમ દેશોમાં જે સ્વરૂપનો રાજ્ય-વહીવટ લાંબા કાળથી જાણીતો હતો—અને સૈકાંઓના અનુભવથી સર્વશ્રેષ્ઠ નીવડ્યો હતો-ઇરાકના અબ્બાસી અને મિસરના ફાતમિયા ખલીફાઓનો રાજ્યવહીવટ—તે આપણા તુર્ક (મુઘલ) વિજેતાઓ તેમની સાથે પોતાના નવા વતનમાં લાવ્યા હતા. મુઘલ રાજ્યવહીવટમાં હિંદનાં અને હિંદબહારનાં તત્ત્વો હતાં; વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો હિંદી જડતરમાં ફારસી–અરબી તંત્ર મઢેલું હતું.

તેમના રાજનીતિના સિદ્ધાન્તો, તેમની ધર્મવ્યવહારની પદ્ધતિ, તેમના કરવેરાના નિયમો, તેમના ખાતાની યોજના અને તેમના અમલદારોના હોદ્દા પણ હિંદની બહારથી તૈયાર માલ તરીકે આયાત કરવામાં આવ્યાં હતાં; પરન્તુ તે પહેલાંની જે જૂની દેશી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને શાસિત પ્રજાને પરિચિત હતી, તેની સાથે મેળ સાધવામાં આવ્યો હતો. બહારથી આયાત થયેલા તંત્રની વીગતોમાં સ્થાનિક જરૂરિયાત પ્રમાણે અનુકૂળ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે પ્રચલિત આર્ય પદ્ધતિ અને હિંદુઓના આચારશાસ્ત્રના સંખ્યાબંધ નિયમો જેટલા પ્રમાણમાં ઇસ્લામી રાજનીતિના મૂલગત સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ ન હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા હતા;* અને ખાસ અગત્યની નહિ એવી બાબતોમાં, રાજનીતિના દૃશ્ય સ્વરૂપમાં, અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો, ગામડાંના વહીવટમાં અને સત્તાધિકારીઓની નીચલી શ્રેણિમાં, હિંદી રીતરિવાજો પ્રચારમાં

* લૉર્ડ ક્લાઇવે મુર્શિદાબાદમાં પુણ્યક્રિયા કરી હતી! અહીં આપણે મુસ્લિમ કાળમાં થઈને બ્રિટિશ સમય સુધી ચાલી આવેલો બહુ પ્રાચીન સમયનો હિંદુ મહેસૂલનો રિવાજ જોઈએ છીએ.

રહેવા દીધા હતા; જ્યારે પરદેશી આદર્શે તો રાજસભા (જે રાજ્યકર્તાની અંગત બાબત ગણાતી) અને ઉપલી શ્રેણિના સત્તાધિકારીઓ (જેઓ ઇરાન અને મિસરમાંથી પ્રેરણા મેળવતા) ઉપર જ ઘણીખરી અસર કરી હતી.

મુઘલ રાજ્યવહીવટમાંના પરદેશી તત્ત્વનું દૃષ્ટાન્ત પ્રાંતિક વહીવટમાંથી સહેલાઇથી મેળવી શકાય છે. હેમ્બર્ગના પ્રોફેસર સી.એચ. બેકર ઇસ્લામના વિશ્વકોશમાં લખે છે કે, '(મિસરમાં) આરબ સત્તાની શરૂઆતના સૈકાઓમાં બે રાજકીય કાર્યો સ્પષ્ટ રીતે જુદાં તરી આવે છે–રાજ્યપદ્ધતિ અને અર્થનીતિ. અમીર(ગવર્નર)ની પાસે લશ્કર અને પોલીસનો કાબૂ હતો અને તેના જેટલા દરજ્જાનો આમિલ(ખજાનાનો અમલદાર) હતો . . . આ બે અમલદારોને એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની હતી. લશ્કર અને કારોબારના ઉપરી તરીકે અમીર મુખ્ય સત્તાધીશ હતો, પરંતુ તે બંનેનો દરજ્જો સરખો હતો અને ખજાનાના વહીવટ કરનારની તો સુલ્તાન ઉપર કંઇક વિશેષ લાગવગ હતી.' (Encyclopaedia of Islam, Vol. II. P. 13.)

હવે, સૂબાદાર અથવા પ્રાંતીય હાકેમ અને દીવાન અથવા પ્રાંતનો મહેસૂલી અમલદાર એ બંને વચ્ચે બરોબર આવો જ સંબંધ હતો.

આ બંને વચ્ચેની અમલદારી વિરુદ્ધતાનો અને પોતાના માલિક પ્રત્યેનાં પરસ્પરના દોષારોપણનો ચોખ્ખો દાખલો—કારણ કે પ્રો. બેકરના શબ્દો પ્રમાણે 'એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની દરેકની ફરજ હતી'—સત્તરમી સદીના ઓરીસાના મારા લખેલા ઇતિહાસમાં—જે તત્કાલીન બાદશાહી ખતપત્રોના આધારે લખાયેલો હતો અને Journal of Bihar and Orrissa Research Societyના ઇ.સ. ૧૯૧૬ના જૂન અને સપ્ટેમ્બરના અંકોમાં પ્રથમ છપાયો હતો અને ત્યાર પછી Studies in Mughal India નામના મારા પુસ્તકમાં પુનર્મુદ્રિત થયો હતો તેમાં—મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યવહીવટની ખાતાવાર વહેંચણી પણ હિંદુસ્તાનની બહારના ઇસ્લામી દેશોના નમૂના પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી.

બીજું લક્ષણ એ છે કે રાજ્યતંત્રનું મૂળ લશ્કરી હતું, અને જોકે વખત જતાં તે દેશની ભૂમિમાં દઢીભૂત થયું હતું, તોપણ તેનું લશ્કરી સ્વરૂપ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યું હતું. મુઘલ રાજ્યના દરેક અમલદારને લશ્કરી નામાવલિમાં દાખલ થવું પડતું હતું; તેને અમુક સંખ્યાના ઘોડેસવારના દરજ્જાની મનસબ આપવામાં આવતી, જેનાથી તેનો પગાર અને મોભો નક્કી થતો. મુલકી નોકરો, ધાર્મિક ન્યાયાધીશો, ટપાલ, આબકારી અને જકાતના ઉપરી અધિકારીઓ અને ઊંચા દરજ્જાના કારકૂનો અને હિસાબનીસોને પણ મનસબદારો એટલે લશ્કરના અંગભૂતો તરીકે દરજ્જા પ્રાપ્ત થતા હતા. તેમનાં નામ લશ્કરના અધિકારીઓની યાદીમાં ગોઠવવામાં આવતાં, તેમના પગાર બક્ષીઓ (લશ્કરી પગાર વહેંચનાર) ચૂકવતા અને તેમને બઢતી મનસબના વધારા તરીકે મળતી. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખજીનો અથવા રાજ્યનું ખર્ચખાતું તે મુલકી અને લશ્કરી ભેગા વહીવટનું હતું અથવા તો ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત રૂપે મુલકી ખજીનો બિલકુલ હતો જ નહિ. તેમ છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જો કે પગારપત્રકો બક્ષીઓ મંજૂર કરતા હતા, તોપણ ખરેખર નાણાં ચૂકવવાનું કામ દીવાન કે જે મુલકી અમલદાર ગણાતો તેના મારફતે થતું હતું.

ત્રીજું, મુઘલ સમયના હિંદુસ્તાનની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિનું મુખ્ય નોંધવાલાયક લક્ષણ એ છે કે દેશની લાંબા સમયની જે પ્રાચીન પ્રથા હતી તેને વળગી રહેવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર આરંભના મુસ્લિમ વિજેતાઓએ ડહાપણથી પ્રાચીન હિંદુ મહેસૂલી પદ્ધતિને કાયમ રાખી હતી, હિંદુ મહેસૂલી અમલદારોને નોકરીમાં રાખ્યા હતા, અને જ્યાંસુધી જમીનમહેસૂલ નિયમિત રીતે ઉઘરાવવામાં આવતું અને તેમાં કંઈ નજરે ચઢે તેવી ઘાલમેલ કે ખાયકી થતી નહિ ત્યાંસુધી ઉપરીઓ એ ખાતાના કામમાં ભાગ્યે જ આડા આવતા હતા.

ઉપરની ટીકા માત્ર જમીનમહેસૂલ સંબંધી જ સાચી છે. આ ખાતું હમેશાં હિંદુસ્તાનની સરકારની સૌથી વિશેષ પ્રાચીન પરંપરાને વળગી રહેનારું અને જુનવટ જાળવી રાખનારું રહેલું છે; પરન્તુ રાજ્યની બીજી આવકની બાબતમાં તો કુરાનનો કાયદો અને હિંદુસ્તાનની બહારનાં ઇસ્લામી રાજ્યોની પદ્ધતિ જ પ્રમાણભૂત હતાં. અને આપણે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસમાં જોઇએ છીએ કે મહેસૂલી ખાતાની કારોબારી પદ્ધતિનો ઇસ્લામના ધાર્મિક કાયદા સાથે મેળ બેસાડવાના વારંવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે સત્તરમી સદીમાં મુઘલ સામ્રાજ્યની સમગ્ર મહેસૂલી પદ્ધતિનો જે વિકાસ થયો હતો તે બે બળના પરિણામ રૂપે હતો—કાલપરિપક્વ હિંદુ પ્રાચીન પદ્ધતિ અને અરબસ્તાનનો કિતાબી સિદ્ધાન્ત.

આ બંને વિરુદ્ધ તત્ત્વોનું મિશ્રણ કંઈ હમેશાં સુખદ અથવા તો ફલપ્રદ બનતું નહિ. અને હિંદુ રસમનો કચરી નાંખનાર બોજ ફીરોઝશા તઘલખ અથવા ઔરંગઝેબ જેવાની કુરાન અનુસાર વહીવટતંત્રને ચલાવવાની ઉત્કંઠાને બહુ ભારે પડી ગયો હતો. જ્યારે તેમની આંખ મીંચાણી, ત્યારે અથવા તેમના જીવતાં પણ, કુરાનના કાયદાને થોડો સમય અનુસર્યા પછી પાછી હતી તે પ્રાચીન ચરેડમાં એ પદ્ધતિ પડી ગઈ. આ વિષય હવે પછીના ભાષણમાં વધારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવામાં આવશે.

:પ:

ઉદ્યોગ ચલાવનાર રાજ્ય

ચોથું, મુઘલાઈ હિંદમાં સૌથી મોટું કારખાનાદાર રાજ્ય હતું અથવા તો જુદી જુદી જાતની વિશાળ પ્રમાણમાં બનાવટો તૈયાર કરનાર માત્ર એક જ કારખાનાનો માલિક રાજ્યકર્તા હતો. અત્યારે ખુલ્લા બજારમાંથી તૈયાર માલ સરકાર ખરીદે છે અથવા તો કંટ્રા-

કટરોને મોટા જથાની વરદીઓ આપે છે, તે પ્રથા તે સમયના ગૃહ-ઉદ્યોગોને બંધબેસતી થઇ પડત નહિ. તે સમયે ખાનગી મૂડીદારો તરફથી વેચાણને માટે વિશાળ પ્રમાણમાં તૈયાર થતા માલનું ઉત્પન્ન ખ્યાલમાં પણ આવવાનો સંભવ નહોતો; તેથી પોતાને જોઇતો માલ બનાવવાની રાજ્યને ફરજ પડતી.

અને તેની જરૂરિયાત ઘણી વિશાળ હતી. દર વર્ષે બે વખત —ચોમાસામાં અને શિયાળામાં—ઋતુને અનુકૂળ ખિલાત (પોષાક) બાદશાહ તરફથી દરેક મનસબદારને આપવામાં આવતો, અને ઇ. સ. ૧૬૯૦માં રોકડ પગાર મેળવનાર મનસબદારોની સંખ્યા ૭૫૦૦ અને જાગીરદાર મનસબદારોની સંખ્યા ૪૦૦૦ હતી. મોટા ઉમરાવોના ખિલાતમાં પોષાકની કેટલીએ વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો. આ બે સાલાબાદી ભેટો ઉપરાંત રાજવંશીઓને, ખંડિયા રાજાઓને અને બીજા ઘણા મનસબદારો અને દરબારીઓને બાદશાહના બે જન્મદિવસોએ (સૌર વર્ષ અને ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણે), તેના ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણેના રાજ્યાભિષેકના દિવસે, બે ઇદના દિવસોએ અને ઔરંગઝેબના રાજ્ય સુધી ફારસી નવરોઝના દિવસે (કે જ્યારે સૂર્ય મેષ રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે) પણ ખિલાત આપવામાં આવતા. વળી એવી પણ પ્રથા હતી કે જ્યારે જ્યારે માણસો બાદશાહની હજૂરમાં દાખલ થાય, અગર તેની વિદાય લે, અથવા તો કોઇ હોદ્દા ઉપર નિમણૂક થાય, અને ઔરંગઝેબના સમયમાં તો ઇસ્લામધર્મનો અંગીકાર કરે, તે વખતે પણ ખિલાત આપવામાં આવતો.

આ ઉપરથી જણાશે કે શાહી સરકારને આખા વર્ષની જરૂરિયાત માટે કાપડ અને તૈયાર પોષાકનો મોટો જથો સીલકમાં રાખવો પડતો. આ માગણીને પહોંચી વળવાને માટે રાજ્યને સામ્રાજ્યનાં મુખ્ય શહેરોમાં પોતાની માલિકીનાં કારખાનાં રાખવાં પડતાં. આને માટે કાબેલ કારીગરોને ભેગા કરવા પડતા (ઘણી વખતે તો દૂરના પ્રાંતોમાંથી), તેમને દારોગાની દેખરેખ નીચે કામ કરવું પડતું, તેમને

રોજી (દરરોજનો પગાર) આપવી પડતી, અને તેમની પાસે તેમની કારીગરીનો માલ તૈયાર કરાવવામાં આવતો કે જે વખારોમાં યોગ્ય રીતે સંઘરી રાખવામાં આવતો.

શાહી મહેલના સામાન્ય વપરાશની અને મોજશોખની અનેક વસ્તુઓ પણ આ રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવતી હતી. ખાન-ઇ-સામાન(ઘરખટલાનો ઉપરી અધિકારી)નું એ કાર્ય હતું કે બજારમાંથી મળતો માલ ખરીદવો અને બાકીનો માલ કારખાનામાં એવી રીતે તૈયાર કરાવવો કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રજૂ કરી શકાય. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાજ્યની કેટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ હતી તે આ કારખાનાંઓના વીગતવાર અભ્યાસથી જાણી શકાય એમ છે.

પાંચમું, મુઘલ રાજ્યતંત્ર અત્યંત કેન્દ્રિત એકહથ્થુ સત્તા હતી. રાજ્યાધીશ આખા વહીવટી યંત્રનો શક્તિપૂરક હતો. જ્યાં રાજ્યાધીશ સ્વતંત્ર હોય, સર્વોપરિ સત્તા એક જ મનુષ્યમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય, પ્રદેશ વિશાળ હોય, પ્રાંતો વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધનો મંદ અને કઠિન હોય, સ્થાનિક અમલદારોની વારંવાર બદલીઓ થતી હોય, અને પ્રજામાં રાજકીય જીવન અથવા તો કાર્યારંભની શક્તિનો અભાવ હોય, ત્યાં સરકારી ખતપત્રો અને નોંધોના ઢગલેઢગલા હોય એ કુદરતી છે. યુદ્ધનો સમય બાદ કરીએ તો મુઘલ રાજ્ય તે 'કાગઝી રાજ્ય' (કાગળીએ કુશળ) હતું. તેમાં અમલદારોને ઘણા ચોપડા રાખવા પડતા—જેવા કે કાગળોની બારનીશીઓ, હાજરીપત્રકો, વિવરણપત્રકો, નોકરોના ઇતિહાસનાં પત્રકો, સમાચારપત્રો અને તુમારો તેમ જ હિસાબોની બે અથવા ત્રણ નકલો—પૂરેપૂરી કે તારવણી રૂપે—; એ ઉપરાંત શાહી સરકારને સમાચારો પૂરા પાડવા માટે જાસૂસો અને ખેપિયાઓનું મોટું લશ્કર રાખવામાં આવતું હતું.

:૬:

છઠ્ઠું, કાયદા અને ન્યાય પ્રત્યેનું તેનું વલણ આપણા વિચારોની વિરુદ્ધ હતું. આધુનિક રાજ્યસત્તાનું સૌથી વધારે અગત્યનું કાર્ય ન્યાયવ્યવસ્થા અને સુલેહશાન્તિ જાળવવાનું છે. અહીં મુઘલ રાજ્યસત્તા નબળામાં નબળી અને સમયાનુસાર સુધારણા અને વિકાસને માટે લગાર પણ સમર્થ નહોતી. અલબત્ત પરદેશી હુમલાથી અને આંતર્‌વિદ્રોહથી દેશનો બચાવ કરવાનો, અને પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત શહેરોમાં જાનમાલનું રક્ષણ કરવાનો તેણે સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ વિશાળ ગ્રામવિસ્તારની રક્ષાનું કામ ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. તે કામ સ્થાનિક ચોકીદારો કરતા, જેઓ ગ્રામપંચાયતોના નોકરો ગણાતા અને તેમને ગામડાંની જમીનના ઉત્પન્નમાંથી ગામડાંના વતનીઓ નિભાવતા અને રાજ્ય તરફથી પગાર મળતો નહિ, તેમ જ રાજ્યની તેમના ઉપર દેખરેખ નહોતી.

ગામડાંઓની શાન્તિ અને રક્ષાની જવાબદારી અંગીકાર કરવાને બદલે મુઘલ રાજ્યસત્તા ગામડાંના લોકોને જ તેમની પોતાની અને પડોશના રસ્તાઓના મુસાફરોની માલમિલ્કતની સલામતી માટે જવાબદાર ગણતી. અલબત્ત, રાજ્યનો પ્રતિનિધિ ફોજદાર હતો ખરો, પણ એની હકૂમતનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ હતો કે બધાં ગામડાંના ચોકીદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અશક્ય હતું. તેની ખાસ ફરજ તો સ્થાનિક જમીનદારોના બળવા, લૂંટારુઓની વ્યવસ્થિત મોટી ટોળીઓના હુમલા અથવા તો જમીનમહેસૂલ ખજાનામાં જતી અટકાવવાની વિશાળ પાયા ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ—એવાં વિસ્તૃત બળજોરીનાં નામચીન કાર્યોનો પ્રતિષેધ કરવો અથવા તેમને સજા કરવી એ હતી.

ન્યાયની બાબતમાં, મુઘલ બાદશાહને ન્યાયનિધિ થવાનું અને પૂર્વદેશોની રૂઢિ પ્રમાણે ખુલ્લી અદાલતમાં જાતે ઈન્સાફ ચૂકવવાનું

ઘણું પસંદ હતું. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબ બંને બુધવારના દિવસે જાહેર દરબાર ભરતા નહિ, પરન્તુ એ દિવસ ન્યાયસભા માટે અલગ રાખતા. "બાદશાહ દર્શન-ઝરૂખામાંથી સીધો દીવાને ખાસમાં આઠ વાગ્યાના સુમારે આવતો અને મધ્યાહ્ન થતાં સુધી ન્યાયાસને બિરાજતો. તે સભાગૃહ ન્યાયાધિકારીઓ, કાઝીઓ, આદિલો, મુફતીઓ, ઉલેમાઓ, ફતવાગિરો, દારોગા-ઈ-અદાલત અને કોટવાલોથી ભરાઈ જતું. જેની હાજરીની ખાસ જરૂર ન હોય તેવા કોઇ દરબારીને તેમાં દાખલ કરવામાં આવતો નહિ. ન્યાયાધિકારીઓ એક પછી એક ફરિયાદીઓને રજૂ કરતા અને તેની ફરિયાદો પેશ કરતા. બાદશાહ હકીકતોની ચકાસણી કરતો, ઉલેમાઓને કાયદાકાનૂનની પૂછપરછ કરતો અને તેને અનુસરીને ઇન્સાફ આપતો. દેશની સર્વોપરિ સત્તા પાસેથી ન્યાય મેળવવાને ઘણા માણસો બહુ દૂરના પ્રાંતોમાંથી આવતા. જેમના ફરિયાદનામાની તપાસ મૂળ સ્થળ ઉપર ગયા સિવાય થઇ શકે નહિ, તેમના પ્રાંતના હાકેમ ઉપર બાદશાહ હુકમ લખી મોકલતો કે 'સાચી હકીકતની તપાસ કરો અને કાં તો ત્યાં જ ન્યાય ચૂકવો અથવા તો તપાસણીના હેવાલ સાથે પક્ષકારોને અહીં પાછા મોકલો.'

બાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને કેટલીક વખત પ્રાથમિક અદાલતનું કામ પણ બજાવતો; પરન્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ થોડાક જ ફરિયાદીઓ બાદશાહી તખ્ત સુધી પહોંચી શકતા અને બાદશાહ પણ પોતાના તરફ આવતા વિવાદોમાંથી માત્ર થોડાનો જ ચુકાદો આપવાને વખત ફાજલ પાડી શકતો, જોકે ઘણાં મુઘલ બાદશાહો (અને ખાસ કરીને જહાંગીર) આગ્રાના કિલ્લાની બહાર મહેલના ઝરૂખામાંથી જમીન સુધી સોનાની સાંકળ લટકાવતા અને તેના છેડા ઉપર સામાન્ય લોકો રાજમહેલના હજૂરિયા અને સિપાઇસિપરાંની ખુશામદ કરવાને બદલે બાદશાહ સમક્ષ રજૂ કરવાની અરજીઓ બાંધતા. આ પ્રમાણે આ બાદશાહો પોતાના રાજધર્મના પાલનનું પ્રદર્શન કરતા હતા.

કાયદા અને ઈન્સાફના ખાતાની મુખ્ય ખામી એ હતી કે તેમાં કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, નાની અદાલતથી માંડી વરિષ્ઠ અદાલત સુધી નિયમિત સળંગ યોજના નહોતી અથવા તો પ્રદેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં અદાલતોની પૂરતી જોગવાઈ નહોતી.

શહેનશાહતના કાઝી-ઉલ્-કાઝાત (વડોકાઝી) તરફથી નિમાયેલો એક કાઝી દરેક પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં રહેતો; પરન્તુ તેના હાથ નીચે કોઈ નાની કે પ્રાથમિક અદાલત નહોતી અને વિવાદ કરવાને માટે કોઈ પ્રાંતિક અદાલત પણ નહોતી. નાનાં ગામો અને ગામડાંઓમાં કાઝી નહોતો અને તેથી તેઓ ઈન્સાફની બાબતમાં નધણિયાતાં ખેતર જેવાં હતાં, જોકે તેમાં રહેનાર કોઈ ફરિયાદી પૂરતાં સાધન અને શક્તિવાળો હોય તો તે પ્રાંતના કાઝી સુધી પોતાનો દાવો લઈ જઈ શકે ખરો.

પ્રાંતિક કાઝીના અધિકારનો પ્રદેશ વિશાળ હતો અને તેના કામના બોજામાં ભાગ પડાવે તેવો કાયદેસરનો મદદનીશ તેને કોઈ હતો નહિ, તેથી પ્રાંતની ફરિયાદોના માત્ર નાના ભાગનો જ તે નિકાલ લાવી શકતો. પોતાના ગામને આંગણે પ્રાથમિક અદાલત અને વિવાદ માટે પુષ્કળ અદાલતો અને રાજધાનીની છેવટની વરિષ્ઠ અદાલત—ન્યાય મેળવવાની આવી સગવડ આધુનિક સમયમાં ગામડાંના રહેવાસીને ઘણા આનન્દનો વિષય છે.

એટલા માટે માણસોને પોતાના મતભેદોનો નિકાલ પોતપોતાના સ્થળમાં જ ન્યાતના પંચ મારફતે, ગામની પંચાયત મારફતે કે નિષ્પક્ષપાત મધ્યસ્થ (સાલી) મારફતે કે છેવટે બળ કે વગ લગાડીને કરવો પડતો.

ન્યાયની પદ્ધતિની સ્થૂળતા અને અપૂર્ણતામાં વળી એ કારણથી વધારો થતો હતો કે બાદશાહનો સ્વીકૃત કાયદો કુરાનનો હતો, કે જેનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ હિંદુસ્તાનની બહાર થયો હતો. આરબ પયગંબરને પ્રેરણા થઈ હતી તે પ્રમાણે એ કાયદો કુરાનનાં પાનામાં જ સર્વકાળને માટે છેવટનો નક્કી થયો હતો. પરન્તુ કુરાનના શબ્દોના

અર્થ કરવામાં ઘણી શંકાને અવકાશ રહેતો અને આ હેતુ માટે આપણા હિંદી કાઝીઓ હિંદની બહારના ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય મથકોમાં ધર્મનિષ્ઠ મુસ્લિમ બાદશાહો અને પ્રસિદ્ધ મુસ્લિમ ધારાશાસ્ત્રીઓએ આપેલા ચુકાદાઓને આધારભૂત ગણતા. આ પ્રમાણે હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો ધારાધોરણોમાંથી નહિ, પણ પ્રેરણામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને બીજાં પણ બે મૂળ હતાં–પૂર્વગામી રૂઢિઓ અથવા કાયદાના ચુકાદા અને ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય; જોકે આ બંને માત્ર કુરાનનો સ્પષ્ટાર્થ કરવાને માટે હતા, અને ખુદાઈ કિતાબના લખાણમાં નવો સિદ્ધાન્ત કે નિયમ ઉમેરવો નહિ એમ બતાવવાને આગ્રહ કરતા હતા.

હિંદી–મુસ્લિમ કાયદાનાં ત્રણે મૂળ સાધનો હિંદબહારનાં હતાં. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ બાદશાહનો કે કાઝીનો ચુકાદો એટલો પ્રમાણભૂત ગણવામાં નહોતો આવતો કે જેનાથી કાયદાનો કોઈ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી શકાય કે કુરાનના કોઈ અસ્પષ્ટ શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ કરી શકાય, અથવા તો કુરાનમાં ખાસ રીતે જે બાબતોનો સમાવેશ ન થયો હોય તે બાબતોમાં કુરાનના ઉદ્દેશને અનુસરી કુરાનના કાયદામાં ઉમેરો કરી શકાય.

આથી પ્રમાણભૂત આરબ લેખકોનાં લખાણોમાંથી સંગૃહીત કરેલા ઇસ્લામી કાયદા અને ચુકાદાનું એકીકરણ પોતાની પાસે રાખવાનું હિંદના કાઝીઓને આવશ્યક થઈ પડ્યું હતું. આવાં એકીકરણો વખતોવખત તૈયાર કરવામાં આવતાં અને મુસ્લિમ કાયદાના ચાર સંપ્રદાયો–હનફી, મબકી, શફી અને હનબલી–માંથી બાદશાહ જે પસંદ કરે તે પ્રમાણે આ એકીકરણનું સ્વરૂપ જુદી જુદી જાતનું ઘડાતું. હિંદમાં હનફી સંપ્રદાય જુનવટવાળો ગણાતો. આપણા દેશમાં છેલ્લું એકીકરણ–ફતવાએ આલમગિરિ–બે લાખ રૂપિયાના ખરચે ઔરંગઝેબના હુકમથી ઉલેમાઓની એક સમિતિએ તૈયાર કર્યું હતું. આમ હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થવા માટેની શક્તિ ધરાવતો નહોતો; અરબસ્તાન અને મિસરના કાયદાના વિચારોના ફેરફારોનું

પ્રતિબિંબ તેમાં પડે તેટલા અને તેવા જ ફેરફાર તેમાં દાખલ થઇ શકતા હતા.

મધ્યકાલીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારી પેઠે જાણે છે કે મુસ્લિમ રાજ્યમાં ધાર્મિક કાયદાની અંદર સામાજિક કાયદો નિમગ્ન થઈ જાય છે અને ઊતરતો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉલેમાઓ (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) જ ધારાશાસ્ત્રીઓ બની શકે છે.

હિંદુ ન્યાતોની અદાલતો અને પંચો કે જે સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે ન્યાય ચૂકવતાં હતાં તે વિશે આપણને કંઈ માહિતી મળતી નથી. અથવા તો અકબરે જે બ્રાહ્મણ ન્યાયસભાઓ સ્થાપી હતી કે જે મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારોને અનુસરીને કાયદાના ચુકાદા આપતી હતી તેની પણ વીગતો મળતી નથી. આ કાયદાનું એકીકરણ જેને નેથેનિયલ બી. હૅાલ હેડ ગૃહસ્થાશ્રમનો કાયદો કહે છે—તે હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોના નિયમો અને ધાર્મિક આજ્ઞાઓનો એક અવ્યવસ્થિત સંગ્રહ હતો, અને તેના આધારે મુઘલ સમયના અંતમાં હિંદુ ન્યાયાર્થીઓ વિવાદો દાખલ કરતા હતા.

:૭:

રાજ્ય સામાજિક ફરજોનો અસ્વીકાર કરે છે

પ્રાંતિક વહીવટ વિશે થોડુંક કહેવાનું જ રહે છે. પ્રાંતના મથકે સ્થાનિક સૂબાદાર, દીવાન અને કાઝીનો કારોબાર શાહી સરકારના હોદ્દેદારોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતો હતો. એક યુરોપી લેખકે લખ્યું છે તે પ્રમાણે 'દરેક સૂબાદાર પોતાના પ્રાંતમાં બાદશાહ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રયત્ન કરતો હતો.'

પરન્તુ લોકોના—ખાસ કરીને ગામડાંના—રાજકીય અને આર્થિક જીવનવ્યવહાર સંબંધી કોઈ પણ હેવાલ મળી શકતો નથી અને તેને માટે પૂરતું કારણ છે. મેં આગળ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ્યસત્તા

તે સમયમાં માત્ર પોલિસની ફરજો બજાવીને અને મહેસૂલની વસૂલાત કરીને જ સંતોષ માનતી અને કંઈ પણ સામાજિક કાર્ય ઉપાડતી નહિ અથવા તો જ્યાંસુધી બળજબરીનો ગુનો ન થાય અથવા શાહી સત્તા વિરુદ્ધ સ્થાનિક બખેડો ઊભો ન થાય ત્યાંસુધી ગામડાંના રહેવાસીઓના જીવનમાં માથું મારતી નહિ. જો રાજ્યસત્તાને હેરાન ન કરે તો દરેક ગામડું રાજ્યની દખલગીરી સિવાય પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે પોતાના જીવનનો શાન્ત વ્યવહાર ચલાવવાને સ્વતંત્ર હતું. સામાજિક પ્રગતિમાં, પ્રજાના આર્થિક વિકાસમાં, સાહિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિમાં, (સિવાય કે બાદશાહના ખાનગી ગૌરવ માટે) અથવા તો રસ્તાવહેવારની સુધારણા (સિવાય કે લશ્કરી હેતુ માટે) માટે, કાર્યારંભ કરવાને રાજ્ય ઇચ્છતું નહોતું. આ બધાં કાર્યો જો કરવામાં આવતાં તો તે ખાનગી સાહસને આભારી હતાં. જ્યાં વ્યવસ્થિત ગ્રામપંચાયત હોય ત્યાં આ બધાં કાર્યો ગામનો મુખી અથવા તો ગામના આગેવાનો કરતા હતા અને બીજાં સ્થળોએ સ્થાનિક જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન જમીનદાર કે નાનો રાજા હતો.

ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં અઢીસો વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ સમ્રાટ્ અશોકે લોકોનાં જીવનમાં પરોપકારી દખલ અને મુરબ્બીવટની દોરવણીની જેવી રાજ્યનીતિ દાખલ કરી હતી તેવી અકબરના પછીના મુઘલ બાદશાહોએ ધારણ કરી નહોતી. પ્રાંતના મુખ્ય શહેરની બહાર જ્યાં જ્યાં સ્થાનિક મુઘલ અમલદારોએ સ્થાનિક જીવનમાં અતિ ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ બતાવી હતી, ત્યાં ત્યાં તે ઉપરિ અધિકારીઓના હુકમની વિરુદ્ધમાં અને લાભ મેળવવાના દુષ્ટ આશયથી અથવા પક્ષપાતના હેતુથી તેમ કરવામાં આવતું. આવી દખલગીરીનું પરિણામ હમેશાં ખરાબ આવતું.

મધ્યકાલની સ્થિરસંસ્કૃતિના સ્વરૂપવાળાં અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જાતિઓથી વસેલાં ચીનાઈ સામ્રાજ્ય જેવાં સામ્રાજ્યો ટકી રહ્યાં તે એટલા જ કારણથી કે મધ્યસ્થ રાજ્યસત્તાએ ગ્રામ-

વિસ્તારોને ડહાપણથી સ્વતંત્ર રાખ્યા હતા અને ત્યાંના લોકો જો લશ્કરની ઠરાવેલી સંખ્યા અને મહેસૂલનો નક્કી કરેલો ભાગ આપ્યા કરે, તો દરેક વિસ્તારના લોકોને પરંપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે જીવનવ્યવહાર સાચવવાની છૂટ આપવામાં આવતી હતી.

તેથી, તે કંઇક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવી સત્તા હતી; પરન્તુ આવું સ્વરાજ્ય ભોગવતા ભૌગોલિક વિસ્તારો એટલા નાના હતા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર ગ્રામસફાઈ અને સામાજિક સ્વરૂપની હતી કે મુઘલ સામ્રાજ્યનાં ગામડાં અને નાનાં ગામો સ્થાનિક સ્વરાજ્યને બદલે ગ્રામસ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં એમ કહેવું વધારે વાજબી ગણી શકાય. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પ્રજાના હિતાર્થે કરવેરાની સ્વસત્તાના (ન્યાત અને સંપ્રદાયથી અલગ) અભાવે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ ૨

:૧:

(ક) રાજ્યકર્તા અને ખાતાના ઉપરિ અધિકારીઓ

કુરાનના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકર્તા જ એકલો અમીર-ઉલ-મુમીન અર્થાત્ સાચા ધર્મનિષ્ઠ લોકોનો સત્તાધીશ છે અને તે પોતાની ફરજો અદા કરવામાં મુસ્લિમોની જમાતને જવાબદાર છે. પરંતુ રાજસભા અથવા મંત્રિમંડળ લોકોને જવાબદાર હોય અને રાજ્યકર્તા ઉપર કાબૂ ધરાવે અને તેનો ન્યાય કરે તેવી બંધારણયુક્ત યોજના મુસ્લિમ દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી અથવા તો તેનો વિચાર સરખો પણ કોઈના મનમાં આવ્યો નહોતો. મુસ્લિમ રાજ્ય-સત્તા તત્ત્વરૂપે લશ્કરી રાજ્યસત્તા હતી, અને તેના અસ્તિત્વનો આધાર રાજ્યકર્તાના સ્વતંત્ર અધિકાર ઉપર હતો. રાજ્યકર્તા લશ્કરનો પણ સર્વસત્તાધીશ હતો. રોમન સત્તાધીશના અધિકારો પણ એવા જ હતા, પરન્તુ રોમના રાજ્યબંધારણ અનુસાર, રાજ્યનાં કાર્યો માટે રાજસભાની મંજૂરી અને મુખ્ય અધિકારીઓની પ્રજા તરફથી થતી ચૂંટણી એ બે બાબતો સમ્રાટની સ્વતંત્રતા ઉપર કાબૂ રાખવાને યોજવામાં આવી હતી, જોકે વહેવારમાં એ કાબૂ ઘણી વખત કારગત થતો નહિ. આવો કોઈ કાબૂ સિદ્ધાન્ત તરીકે પણ મુસ્લિમ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો, જોકે વહેવારમાં રાજ્યકર્તાના કાર્ય ઉપર મુસ્લિમ લશ્કરના ભયની અને સામાજિક અપવાદ મેળવવાની અનિચ્છાની વારંવાર અસર થતી ખરી.

ખરેખર, રાજ્યકર્તાને કુરાનના કાયદાના ભંજક તરીકે અને તેથી રાજ્ય કરવાને નાલાયક ગણીને તેને પદભ્રષ્ટ કરવાનો ફતવો કાઢવાનો ઉલેમાઓને અધિકાર હતો. પરન્તુ આ ફતવાને અમલમાં

મેલવાનું એકનું એક સાધન માત્ર બળવો હતો. એક રાજાને શાન્તિથી પદભ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ બીજાને ગાદીએ બેસાડનાર કોઈ બંધારણસરનું મંડળ અસ્તિત્વ ધરાવતું નહોતું. સાચે જ એક જુલમી સુલ્તાનને સફળતાપૂર્વક ખસેડવો હોય તો વધારે સબળ લશ્કરના પીઠબળવાળા નામધારી દાવાદાર માણસને તેની સામે ખડો કરવાની જરૂર રહેતી. રાજ્યનું નિમણુકી લશ્કર તો સ્થાપિત રાજ્યકર્તાનો હુકમ માનવાને બંધાયેલું હતું; અને નહિ કે ઉલેમાઓ કે મંત્રિમંડળનો હુકમ માનવાની તેની ફરજ હતી.

મુઘલ બાદશાહને કોઇ નિયમિત સચિવમંડળ હતું નહિ. વઝીર અથવા દીવાન એ બાદશાહના હાથ નીચેનો સૌથી ઉપરિ અમલદાર હતો, પરન્તુ બીજા અમલદારો કંઈ તેના જોડીદાર ગણાય નહિ. સ્પષ્ટ રીતે તેઓ તેનાથી ઊતરતા દરજ્જાના હતા અને તેઓ સચિવો કહેવા કરતાં મંત્રીઓ (સેક્રેટરી) કહેવાવાને વધારે લાયક હતા, કારણ કે તેમનું લગભગ બધું કામકાજ વઝીર તપાસી શકે તેમ હતું, અને બાદશાહી ફરમાનો તેની મારફતે જ તેમને મળતાં હતાં.

રિવાજ એવો હતો કે જ્યારે બાદશાહ દીવાનેખાસનો દરબાર ભરતો, ત્યારે મુખ્ય બક્ષી, મુખ્ય કાઝી, ખાનેસામાન અને સેનાપતિ જેવા મોટા અધિકારીઓ વઝીરની સાથે હાજરી આપતા અને તેમની પણ સલાહ લેવાતી. પરન્તુ ઘણા અગત્યના પ્રશ્નોનો નિકાલ તો બાદશાહ અને વઝીર એકલા જ કરતા અને તેમની જાણબહાર જ તેમ કરતા. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે સચિવો કે વઝીર જાતે પણ રાજાની ઇચ્છા ઉપર કાબૂ ધરાવતા નહોતા. તેઓ સલાહ આપી શકતા, પણ મત આપી શકતા નહિ. અને તેમની નોકરીની અસ્થિરતા અને પરતંત્રતાને લીધે બાદશાહ સ્પષ્ટ રીતે ઊંધે રસ્તે જતો હોય તોપણ તેના બોલવાનો વિરોધ કરવો તે તેમને માટે અશક્ય હતું. આ પ્રમાણે રાજ્ય એક માણસની સત્તામાં હતું અને ઔરંગઝેબ તેના સમકાલીન (ફ્રાન્સના) ચૌદમા લૂઈ રાજાની માફક પોતે જ પોતાનો વઝીર હતો.

આ ઉપરથી જણાશે કે આધુનિક અર્થનું સચિવમંડળ મુઘલ પાદશાહને હતું જ નહિ. તેના સચિવો માત્ર મંત્રીઓ જ હતા અને તેઓ માત્ર પાદશાહની ઇચ્છાનો વીગતવાર અમલ જ કરતા; પણ તેઓ નમ્રતાભરેલી સમજાવટ અને ગર્ભિત ચેતવણી સિવાય તેની રાજનીતિને અસર કરી શકતા નહિ; જો તે તેમની સલાહને અવ-માને તો તેઓ કદી નોકરીનું રાજીનામું આપતા નહિ. ટૂંકામાં, જ્યારે પાદશાહ બેકામ હોય, ત્યારે જ તેઓ રાજ્યવહીવટની દોરવણી કરી શકતા. આવો સચિવમંડળનો કાબૂ રાજ્યબંધારણના (એનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં એ નામ જો હું વાપરી શકું તો) હાર્દની વિરુદ્ધ હતો; ઍંગ્લો -સૅક્સન સમયના ઇંગ્લાંડના રાજ્યતંત્રનો કાબૂ વાઇટ ને જીમોટના હાથમાં હતો તે વખતે જેવી અરાજકતા હતી, તેવી મુઘલ સમયની સ્થિતિ હતી.

મુઘલ પાદશાહની સત્તાની નિરર્ગલતાનો તોલ એટલા ઉપરથી થઈ શકશે કે તે રાજ્ય અને ધર્મ બંનેમાં સર્વસત્તાધીશ હતો. દૃઢ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોઇએ તો દરેક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા પોતાના કાળનો ખલીફ છે અથવા તો સ્વધર્મીઓ ઉપર સત્તા ચલાવનાર પયગંબરનો છેલ્લામાં છેલ્લો વારસ છે, અને જ્યાંસુધી કુરાનના ધર્મશાસ્ત્રીઓ. (ઉલેમા)ના આજ્ઞાપત્રથી તેને પદભ્રષ્ટ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેની સત્તા સર્વોપરિ છે.

બીજા બધા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની માફક મુઘલ બાદશાહો બેવડું કાર્ય કરતા—રાજા તરીકે તેમના રાજ્યના બધા લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવું અને તેમની પ્રજાના એક ભાગના ધર્મપ્રચારક અને ધર્મરક્ષક તરીકે વર્તવું. તેથી તેઓ પ્રજાના મુસ્લિમ વિભાગ પાસેથી કર લેતા કે જે દરેક માણસની કમાણીના પાંચમા ભાગ જેટલો હતો. આ કરની રકમ સ્વધર્મીઓના લાભ માટે વાપરવાની તેમની ફરજ હતી—જેમકે મસીદો બંધાવવી, અંતગહતો અને ધર્મશિક્ષકોને વર્ષાસન આપવાં, કબરો અને દર્ગાહો નિભાવવી, ગરીબગુરબાંને

ખેરાત કરવી અને મુસ્લિમ કન્યાઓને સ્ત્રીધનની જોગવાઈ કરી આપવી. આ જકાતની રકમ જમીનમહેસૂલ અને દાણમહેસૂલની માફક જ ખજાનામાં ભરવામાં આવતી. બાદશાહની રાજ્ય અને ધર્મ ઉપરની સત્તાનો સૌથી સારો દાખલો એ હકીકત ઉપરથી મળે છે કે પાછળના સમયમાં મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ જકાતની રકમ અંગત ખર્ચમાં અથવા તો રાજ્યકારભારના સામાન્ય ખર્ચમાં વાપરી નાંખીને તેમની સોંપરતનો દુરુપયોગ કરી શકતા.

:૨:

મુખ્ય ખાતાંઓ અને તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ

રાજ્યકર્તાના અધિકાર, સચિવોના દરજ્જા અને રાજ્યસત્તાના ઉદ્દેશ સંબંધી આટલું બસ છે. હવે આપણે રાજ્યવહીવટી તંત્રનો વીગતવાર અભ્યાસ કરીશું.

મુઘલ રાજ્યનાં મુખ્ય ખાતાંઓ આટલાં હતાં:—

૧ **વડા દીવાન**ના હાથ નીચેનું મહેસૂલ અને ખજાનાનું ખાતું.

૨ **ખાને સામાન**ના હાથ નીચેનું શાહી ગૃહવ્યવસ્થાનું ખાતું.

૩ **મીર બક્ષી**ના હાથ નીચેનું લશ્કરી પગાર અને હિસાબી ખાતું.

૪ **મુખ્ય કાઝી**ના હાથ નીચેનું દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું.

૫ **સદ્રે અમીન**ના હાથ નીચેનું દેવસ્થાન અને ધર્માદા વહીવટનું ખાતું.

૬ **મુહતાસિબ**ના હાથ નીચેનું જાહેર સદાચારનું ખાતું.

આના કરતાં નાનાં પણ લગભગ એટલા દરજ્જાનાં બીજાં બે ખાતાં પણ હતાં:—

૭ **મીર આતિશ** અથવા **દારોગા-ઇ-તોપખાના**ના હાથ નીચેનું તોપખાનાનું ખાતું.

૮ **દારોગા-ઇ-ડાક ચૌકી**ના હાથ નીચેનું ટપાલ અને જાસૂસી ખાતું.

દારોગાના હાથ નીચેનાં કારખાનાં સ્વતંત્ર ખાતાં નહોતાં. તેમાંનાં ઘણાંખરાં ખાનેસામાનના હાથ નીચે હતાં.

: ૩ :

વજીર

વજીર અથવા મુખ્ય પ્રધાન માનાર્હ ઇલ્કાબ હોય તેમ જણાય છે અને તેની પાસે રાજ્યવહીવટની ખાસ કોઇ શાખા હોય એમ મેળ નહોતો. અલબત્ત, તે મહેસૂલી ખાતાનો ઉપરિ અધિકારી હતો, પણ તે તો દીવાન તરીકેના હોદ્દાની રૂઇએ. તેમ છતાં, બધા દીવાનો કંઇ વજીર નહોતા. અને કોઇ પણ હિંદુ દીવાનને વજીરનો ઊંચો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હોય તેમ આપણા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

અસલ તો વજીર મહેસૂલી ખાતાનો વરિષ્ઠ અધિકારી હતો અને સમયના વહેવા સાથે તેના હાથમાં બીજાં ખાતાંઓનો કાબૂ પણ ધીમે ધીમે આવ્યો. માત્ર જ્યારે રાજ્યકર્તા નાલાયક, મોજીલો કે સગીર ઉમરનો હોય ત્યારે વજીર લશ્કર ઉપર સત્તા ધરાવી શકતો. આ પ્રમાણે મૂળમાં તો વજીરનો હોદ્દો મુલ્કી હતો અને લશ્કરી કાબૂ તે અસાધારણ પ્રસંગે જ ધરાવી શકતો; અને તે બાદશાહી નબળાઇનું ચિહ્ન હતું. અલબત્ત, મુઘલાઇના બીજા ઊંચા અમલદારોની માફક તેને લશ્કરની આગેવાની પણ લેવાની હતી અને ઘણી વખત તો નાની ચઢાઇમાં તે આગેવાની લેતો પણ ખરો. પરન્તુ બાદશાહની હજૂરમાં તેની સતત હાજરીની જરૂરિયાતને લીધે લાંબા સમય સુધી ચાલે

તેવાં કે બાદશાહી છાવણીથી બહુ દૂરના પ્રદેશમાં ચાલતાં લશ્કરી કાર્યોનો હવાલો લેવાનું તેનાથી બની શકતું નહિ.

વજીરની કચેરીમાં બધા મહેસૂલી તુમારો, પત્રકો અને ખરીતાઓ પ્રાંતોમાંથી અને યુદ્ધક્ષેત્રોમાંથી આવતા. કેટલાક ઉત્સવના પ્રસંગોમાં રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ તે કામ કરતો. તે પોતાના નામથી પણ બાદશાહના કહેવાથી 'આજ્ઞાનુસાર' (હસ્બ-ઉલ્-હુકૂમ) કાગળો લખતો. (નાની રકમો અથવા તો પહેલાં મંજૂર થયેલી રકમો સિવાય) પૈસા આપવાના બધા હુકમો ઉપર દીવાનની સહીની આવશ્યકતા રહેતી અને (યુદ્ધક્ષેત્રના લશ્કર કે શાહી કારખાના સિવાયની) બધી રકમોની ચુકવણી પણ તેના ખાતા મારફતે જ થતી. વળી, મહેસૂલની વસૂલાત વિશેના બધા પ્રશ્નોનો નિકાલ દીવાન કરતો; અગત્યની બાબતોમાં તે બાદશાહની સલાહ લેતો અને ખજાનાની હાલતનો હેવાલ વખતોવખત પેશ કરતો. મુઘલ સમયના કેટલાક મશહૂર વજીરો ફારસીના ગદ્યસ્વામીઓ હતા અને તેઓ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને પોતાના માલિકની વતી બાદશાહી ખતપત્રો લખીને બાદશાહના મંત્રી તરીકેનું કામ પણ બજાવતા હતા.

ફ્રાન્સના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના રાજમહેલના મેયરોની માફક ઔરંગઝેબના નબળા વંશજોમાં જ વજીરો રાજ્યના ખરેખરા રાજ્યકર્તા થઈ પડ્યા હતા.

:૪:

બક્ષી

મુઘલ રાજ્યતંત્રના હરેક અમલદારને અમુક સંખ્યાના ઘોડેસવારોના ઉપરીનો ઇલ્કાબ મળતો હતો. એ ઇલ્કાબ તેનો પગાર અને દરજ્જો ગણવાનું સગવડવાળું સાધન હતું. એનો અર્થ એ નહોતો થતો કે તેને ખરેખાત એટલા ઘોડેસવારો પોતાની નોકરીમાં રાખ-

વાના હતા. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં તો મુલ્કી અમલદારો પણ લશ્કરી ખાતાના જ હતા અને તેથી તેમનાં પગારપત્રકો તપાસવાનું અને મંજૂર કરવાનું કામ લશ્કરના બક્ષીઓ જ કરતા. જેમ જેમ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થતો ગયો, તેમ તેમ આ બક્ષીઓની સંખ્યા પણ વધતી ગઈ અને આખરે ઔરંગઝેબના વખતમાં એક મીર બક્ષી હતો અને તેને ત્રણ મદદનીશ બક્ષીઓ હતા.

યુદ્ધમાં ઊતરનાર દરેક લશ્કરને પ્રસંગે પ્રસંગે નીમેલા સેનાધ્યક્ષના હાથ નીચે મૂકવામાં આવતું. આ સેનાધ્યક્ષ સાધારણ રીતે બનતાં સુધી રાજવંશી હતો, જેના ઉપર આધેડ ઉમરનો ઉમરાવ દેખરેખ રાખતો હતો. જોકે ઘણા પ્રસંગોએ સિપાહસાલાર ઇલ્કાબવાળા અમલદારો વિશે આપણે વાંચીએ છીએ; પરંતુ તે માત્ર માનાર્હ પદવી હતી અને તે ધરાવનાર ખરી રીતે આખા મુઘલાઈ લશ્કરની સરદારી ભોગવતા નહિ. બાદશાહ એકલો જ ખરેખરો સિપાહસાલાર હતો.

તોપખાનાની શાખા મીર આતિશ અથવા લોકોમાં જાણીતા દારોગા–ઈ–તોપખાના નામવાળા અમલદારના તાબામાં હતી. માત્ર તોપચીઓ એકલા નહિ, બંદૂકદારો પણ તેના તાબામાં હતા. યુરોપ-ના તુર્કલોકોનું તોપખાનું મુઘલાઈ તોપખાના કરતા વધારે ચઢિયાતું અને અસરકારક હતું, તેથી મુઘલ બાદશાહો પોતાના મીર આતિશ તરીકે તુર્ક સામ્રાજ્યમાંથી કે છેવટે ઈરાનમાંથી પણ મળે તો તેવો અમલદાર લાવવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. એકંદરે હિંદના મુસલમાનો તોપખાનું ચલાવવાને તદ્દન નાલાયક હતા, અને આ ખાતું તુર્ક અને ફિરંગી તોપચીઓ અને તોપો બનાવનારાથી ભરાઈ ગયું હતું અને બુંદેલા, કર્ણાટકી અને બકસરિયા હિંદુ જાતિઓમાંથી બંદૂકદારોની ભરતી થતી હતી. યુદ્ધક્ષેત્રના હરેક લશ્કરમાં ખાસ મીર આતિશ રહેતો હતો.

વિલિયમ ઇર્વિનના 'હિંદી મુઘલોનું લશ્કર' એ નામના પુસ્તકમાં આ વિષય સંબંધી સંપૂર્ણ વીગતો આપી હોવાથી લશ્કરી ખાતા સંબંધી અહીં હું વિશેષ વિવેચન કરીશ નહિ.

:૫:

ખાન-ઈ-સામાન

ખાન-ઈ-સામાન મુઘલાઈનો ઘણો અગત્યનો અમલદાર હતો, કારણ કે તે બાદશાહના ઘરખટલાનો ઉપરી હતો અને તેની મુસાફરીઓ અને ચઢાઈઓમાં તેની સાથે રહેતો. બાદશાહના બધા હજૂરિયા આ અમલદારના તાબામાં હતા અને બાદશાહનું રોજિંદું ખર્ચ, ખોરાક, તંબૂઓ, સરસામાન વગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતો હતો. ખાનેસામાન મોટા વિશ્વાસને પાત્ર હતો અને ભારે લાગવગ ધરાવતો હતો; અને ખાનેસામાનમાંથી વજીરોની નિમણૂકો થયાના ઘણા દાખલા છે.

:૬:

ન્યાયખાતું

'ચાલુ જમાનાના ખલીફ' તરીકે બાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને બુધવારે ઇન્સાફની અદાલતો ભરતો, અને થોડાક પસંદ કરેલા મુકદ્દમાની તપાસ કરતો. પરંતુ તેની અદાલત પ્રારંભિક નહોતી પણ સૌથી છેલ્લા વિવાદ માટેની હતી: ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી હતો અને મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે મુકદ્દમા ચલાવતો. મુસલમાન-મુસલમાન વચ્ચેના મુકદ્દમાઓ એકલા જ નહિ, પરંતુ જેમાં એક પક્ષકાર મુસલમાન હોય તેવા અગત્યના મુકદ્દમાઓ કાઝીની અદાલતમાં દાખલ કરવા પડતા. ધારાશાસ્ત્ર ઉપરનાં અરબી પુસ્તકોનું અવલોકન કરીને ચાલતા મુકદ્દમા માટે કાયદો ખોળી કાઢનાર મુફ્તીની મદદથી કાઝી ગુનેગારને શિક્ષા કરતો. કાઝીનો હોદ્દો બહોળી સત્તા અને બિનજવાબદારીવાળો દરજ્જો ધરાવતો હોવાથી, કુદરતી રીતે જ તેમાં ઘણો સડો પેઠો હતો અને થોડાક માનનીય

અપવાદો બાદ કરતાં મુઘલાઈના બધા કાઝીઓ લાંચરુશ્વત લેવાને પ્રખ્યાત હતા. સામ્રાજ્યનો વરિષ્ઠ કાઝી કાઝી–ઉલ્–કુઝાત કહેવાતો અને શાહી છાવણીના કાઝી તરીકે બાદશાહની સવારીમાં સાથે રહેતો. દરેક પ્રાંતના મથકે પણ એક કાઝી રહેતો, જેની નિમણૂક મુખ્ય કાઝી કરતો. આ જગ્યાઓ ઘણી વખત રુશ્વત લઈને વેચવામાં આવતી અને મુઘલાઈમાં કાઝીનું ન્યાયખાતું એક કહેવતરૂપ અને નિંદાને પાત્ર થઈ પડયું હતું.

નવા કાઝીને નીમતી વખતે દીવાન આ પ્રમાણે રીતસરનું સૂચનાપત્ર આપતોઃ 'ન્યાયી, પ્રામાણિક અને નિષ્પક્ષપાતી થજો. પક્ષકારોની હાજરીમાં, અદાલતના મકાનમાં અને રાજ્યસત્તાના મથકે મુકદ્દમા ચલાવજો.

'જ્યાં તમે નોકરી કરતા હો, ત્યાંના લોકો પાસેથી ભેટસોગાદ લેશો નહિ અને માનઅકરામની મિજલસમાં ભાગ લેશો નહિ.

'તમારાં હુકમનામાં, વેચાણખત, ગીરોખત વગેરે કાયદેસરનાં ખતપત્રો ધ્યાનપૂર્વક લખજો, જેથી ભણેલા માણસો તેમાંથી છિદ્રો ખોળીને તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડે નહિ.

'ફક્ર (ગરીબાઈ)ને તમારી ફખ્ર (ગૌરવ) ગણજો.'

મુફતીને તો રાતદિવસ ધારાશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો અને જેમાંથી દૃષ્ટાન્તો જાણી શકાય તેવા મુકદ્દમાના હેવાલો વાંચવા પડતા. જો તેને એમ લાગે કે ઉપરી કાઝીએ આપવા ધારેલો ફેંસલો બધા પહેલાંના ફેંસલાની વિરુદ્ધ છે તો, તેણે તેને વિનયથી કહેવું જોઈએ કે, 'સાહેબ, અમુક અમુક પુસ્તકમાં આવી જાતના મુકદ્દમાનો આ પ્રમાણે ફેંસલો લખેલો છે. એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપ આપનો ચુકાદો આપો તો સારું.'

મુફતીએ ફુરસદના વખતમાં કાયદાના વિદ્વત્તાયુક્ત ફેંસલા અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાઓની નકલ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાંથી કરવી જોઈએ, જેથી કરીને તેને યોગ્ય કેળવણી મળે. સન્તપુરુષો, વિદ્વાનો અને ત્યાગી પુરુષોને ભરણપોષણ માટે બાદશાહે કે શાહજાદાઓએ

આપેલી ધર્માદા જમીનજાગીરોની તપાસ અને દેખરેખ રાખવાનું કામ સદ્ર કરતો. એ ધર્માદા કાર્યોનો સાચો ઉપયોગ થાય છે કે નહિ તે જોવાની અને નવી મદદો માટેની અરજીઓની તપાસ કરવાની તેની ફરજ હતી. આવી મદદો ઘણી વખત રોકડ રકમના રૂપમાં પણ અપાતી. નકરી જમીનોનાં નામ સમુરઘાલ, મદદ-ઈ-મશ, આઇમ વગેરે હતાં.

સદ્ર બાદશાહનો દાનાધ્યક્ષ પણ હતો અને રમઝાનના મહિનામાં અને બીજા પવિત્ર પ્રસંગોએ ખેરાતને માટે ખર્ચવાને બાદશાહે અલગ કાઢેલી મોટી રકમો વાપરવાનું કામ પણ તેના હાથમાં હતું. આ રકમો ઔરંગઝેબના સમયમાં દોઢ લાખ રૂપિયા સુધી પહોંચી હતી. સદ્રની નોકરી એવી હતી કે લાંચ અને ખાયકીથી પૈસાદાર થવાના અસંખ્ય સંજોગો હતા અને અકબરના સમયના સદ્ર અમલદારો લાંચ અને ક્રૂરતા માટે નામીચા હતા.

સામ્રાજ્યનો મુખ્ય સદ્ર સદ્ર-ઉસ્-સદુર, સદ્ર-ઇ-જહાન અથવા તો લોકોમાં સદ્ર-ઈ-કુલ તરીકે જાણીતો હતો. તે ઉપરાંત દરેક પ્રાંતમાં સ્થાનિક સદ્ર પણ હતો. વ્યવહારમાં સદ્ર સંપૂર્ણ રીતે દીવાની ન્યાયાધીશ હતો, પણ તે બધા દીવાની મુકદ્દમા ચલાવતો નહોતો. કાઝી અને સદ્રની જગ્યાઓ માટે મળી શકે તો ઊંચી અરણી, વિદ્વત્તાવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત સદાચરણવાળા પુરુષો પસંદ કરવામાં આવતા હતા.

જ્યારે મુખ્ય સદ્ર પ્રાંતિક સદ્રોને તેમના હોદ્દાની જગ્યાએ મોકલતો, ત્યારે તેમના પ્રાંતોમાંના નકરી જમીનના ખાતેદારો અને રોજિંદાં ભથ્થાં જેમને અપાતાં હોય તેવા માણસોની યાદીઓ તેને પૂરી પાડવાની હતી. વળી મસીદના મુંજાવરો, આઇમદારો રોજિંદારો, વિદ્યાર્થીઓ અને વર્ષાશન મેળવનારા બીજા માણસો મરણ પામે અથવા પલાયન થઈ જાય તો શું કરવું તે સંબંધી બાદશાહનાં ધારાધોરણોની નકલો આપતો હતો અને શાહી હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની સૂચના કરતો હતો.

:૭:

મુહતાસિબ

મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે મુહતાસિબ એટલે જાહેર સદાચારનો નિરીક્ષક નીમવાની બાદશાહની ફરજ હતી. તેનું કામ ધર્મના ધોરણ અનુસાર લોકોનું જીવન ઘડવાનું હતું. વળી પયગંબરની આજ્ઞાઓ અને નિષેધો (અમ્ર વ નિહિ)—જેવા કે મદ્ય અને મદ્યાર્ક, ભાંગ અને બીજાં માદક પીણાં, જુગાર અને બીજાં અસદાચારનાં કાર્યો—નો અમલ કરાવવાની તેની ફરજ હતી. સૂકા માદક પદાર્થોની બંધી નહોતી અને અફીણ અને ગાંજાની છૂટ હતી એમ માલૂમ પડે છે. નાસ્તિક વિચારો, પયગંબરની બદબોઈ, પાંચ વખતની નમાઝમાં બેદરકારી અને રમઝાનના ઉપવાસો ન પાળવા—તે બાબતો પણ તેના અધિકારમાં હતી. તે સૈનિકોની ટુકડી સાથે રસ્તાઓ ઉપર જઈને પાદાંને, દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓને અને જુગારના અખાડાઓને જ્યાં જુએ ત્યાં તોડી પાડતો અને લૂંટી લેતો; ભાંગનાં વાસણો અને તાવડા ભાંગી નાંખતો અને મુસલમાન પ્રજાઓ પાસે ધાર્મિક વિધિઓ સખત રીતે પળાવતો. કેટલીક વખત તેના રસાલાના માણસોને હિંમતવાળા દુરાચારીઓની સાથે મારામારી પણ થતી. ઔરંગઝેબના સમયમાં નવાં બંધાયેલાં હિંદુ મંદિરોને તોડી પાડવાની ફરજ પણ આ અમલદારને માથે હતી.

નવા નિમાયેલા મુહતાસિબને તેની ફરજો સંબંધી નીચેની સૂચનાઓ આપવામાં આવતીઃ—

'જે મુસલમાનો સાચા ધર્મ અને મુસલમાની સદાચાર અથવા વિધિઓ સંબંધી નિયમો ન જાણતા હોય તેમને એ બાબતો સંબંધી સૂચનાઓ આપવી. જો તેઓ તેમ વર્તવાની અશક્તિ જણાવે તો તેમને ધમકાવવા કે શિક્ષા કરવી.

'બજારોમાં અને મહોલ્લાઓમાં ધારાધોરણો અને રીતરિવાજોની

વિરુદ્ધ જઈને મહોલ્લાનો ભાગ બંધ કર્યો છે કે નહિ અથવા રસ્તો રોક્યો છે કે નહિ, અથવા તો બંધ કરેલા રસ્તા ઉપર કચરો નાંખ્યો છે કે નહિ, અથવા તો જાહેર વ્યવહાર માટેનો બજારની જમીનનો કોઈ ભાગ દબાવીને ત્યાં દુકાન કરી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી; એવી બાબતોમાં તમારે નિયમોના ભંગને દૂર કરવાનું કહેવું.

'શહેરોની અંદર માદક પીણાંનાં વેચાણની અથવા તવાયફો (વેશ્યાઓ)ના રહેઠાણની પરવાનગી આપવી નહિ, કારણ કે તે પવિત્ર કાયદાથી વિરુદ્ધ છે.

'કુરાનની આજ્ઞાઓનો ભંગ કરે તેમને સારી શિખામણ અને ચેતવણી આપવી. પહેલાં સખતાઈ કરવી નહિ, કારણ કે તેઓ કદાચ તમારા માર્ગમાં અડચણ ઊભી કરે. પહેલાં આ લોકોના આગેવાનો ઉપર સૂચના મોકલવી અને જો તેઓ તેના ઉપર ધ્યાન ન આપે તો તેમની હકીકત હાકેમ તરફ મોકલવી.'

:૮:

માહિતીનાં સાધનો

મુઘલ રાજ્યવહીવટના તંત્રની માહિતી સંબંધી જે અસલ સાધનો આપણી પાસે છે તેનું હવે વર્ણન કરીશું અને સમીક્ષા કરીશું. તેમાંનું સૌથી વધારે જાણીતું અને અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર વાચકો સહેલાઈથી મેળવી શકે તે સાધન અબુલ ફઝલ-કૃત આઇન-ઈ-અકબરી છે; તેનું ભાષાન્તર બ્લોકમેન અને જેરેટે ત્રણ ભાગમાં કર્યું છે. આ ગ્રંથ પાછળની બધી શાહી પુસ્તિકાઓનો પૂર્વગામી અને આદર્શ હોવા છતાં, તેની અંદર ઘણા દોષો છે. એવા પ્રકારના હિંદમાંના ગ્રંથોમાં તે પહેલો હતો અને જે સમયે નવો મુઘલ રાજ્યવહીવટ અર્ધો જામેલો હતો તે વખતે લખાયો હતો. આથી લાંબા સમયથી સ્થપાયેલા રાજ્યમાં અનુભવી અમલદારો શું કરતા હતા તે વિશે નહિ, પણ કોઈ અમલદારે

પોતાનો કેવો આદર્શ રાખવો તે અબુલ ફઝલ આપણને જણાવે છે. વળી તે એક પ્રૌઢ આલંકારિક છે, અને તેને સત્ય હકીકત જણાવવાની હોય ત્યારે પણ તે તેને અલંકારો અને આડાઅવળા શબ્દોના ઢગલા નીચે દાટી દે છે. જોકે તેના ગ્રંથમાં આવેલા આંકડાનો વિભાગ વીગતવાર અને ચોક્કસ છે, તોપણ તે રાજ્યવહીવટના તંત્રનું શુદ્ધ અને સુરેખ ચિત્ર દોરવામાં આપણને સાચી મદદ કરતો નથી. આઇનનો વર્ણનાત્મક ભાગ આપણે વાંચતા હોઈએ ત્યારે અસ્પષ્ટ અને અસંભવિત ચિત્ર જોવાથી જે પ્રમાણે અપ્રસન્નતા થાય તે પ્રમાણે આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ.

તે ગ્રંથનું બહુ મોટું કદ અને તેમાંના મોટા ભાગના લખાણનાં નિરુપયોગીપણાને લીધે અકબરના વંશજોના રાજ્યમાં એના જેવા બીજા ગ્રંથો લખવાનું કે આઇન–ઈ–અકબરીને અદ્યતન સ્વરૂપ આપવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું નહિ હોય. અમલદારોની જરૂરિયાત માટે અબુલ ફઝલની શૈલીથી વિરુદ્ધ શૈલીમાં દસ્તૂર–ઉલ્–અમ્લ નામની પોથીઓની એક શ્રેણિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આમાં બહુ ઊંચા પ્રકારના ફકરાઓનો સંગ્રહ છે અને તેમાં હકીકતો, આંકડાઓ અને યાદીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને વર્ણનાત્મક હકીકત નથી, તેમ જ ભાગ્યે જ એકાદું વાક્ય પૂર્ણ સ્વરૂપમાં હશે. (વેદ પછીના કાળમાં રચાયેલાં સૂત્રોની તે યાદ આપે છે.) આવી નાની પોથીઓ સહેલાઈથી સુધારી શકાતી અને પાછળનાં રાજ્યમાં અદ્યતન બનાવી શકાતી. સુધારવાની રીત એવી હતી કે દરેક પ્રકરણના અંતે વધારાની હકીકત ઉમેરવામાં આવતી અને એ રીતે સમયાનુકૂલ બનાવવામાં આવતી. આ માટે છેલ્લામાં છેલ્લી દસ્તૂરપોથી આપણને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી છે; તેના પહેલાંની પોથીઓનો એમાં સમાવેશ થાય છે અને તેમાં માત્ર થોડાક જૂના આંકડા જોવામાં આવતા નથી, પણ તેને બદલે વધારે નવી હકીકત જોવામાં આવે છે.

આવી દસ્તૂર–ઉલ્–અમ્લની પોથીઓ શાહજહાં અને ઔરંગ-

ઝેબના સમયમાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તેની ઘણી હાથપ્રતોનું અસ્તિત્વ જાણવામાં છે. ટોમસે આમાંના પાંચ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મારા ઔરંગઝેબના ઇતિહાસમાં આંકડાઓ, સ્થળવર્ણનો અને રસ્તાઓ સંબંધી પ્રકરણમાં તે ગ્રંથોમાંના એકનો ઉપયોગ કર્યો છે. (બંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીની હાથપ્રત ડી. ૧૬૩)

પરન્તુ ત્યાર પછી દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લની વધારે સારી પોથીની મેં નકલ કરી છે અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. લંડનની ઇંડિયા ઓફિસના પુસ્તકાલયની ફારસી અં. ૩૭૦ની એક હાથપ્રત જે આરંભ અને અંત બંનેમાં ત્રુટક છે અને બીજી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની પ્રાચ્ય અં. ૧૬૪૧ની સંપૂર્ણ છે, પણ તેનું નામ છે ઝવાબિત-ઇ-આલમગિરિ કિંવા બાદશાહ ઔરંગઝેબનાં ધારાધોરણો. તે બંને પ્રતો એક જ ગ્રંથની નકલો છે, જોકે તેમના નામમાં તફાવત છે અને જુદીજુદી પ્રતો ઉપરથી ઉતારેલી છે. તે ઇ.સ. ૧૬૯૦ એટલે ઔરંગઝેબના તેત્રીસમા વર્ષ સુધીના આંકડા આપે છે. તે વખતે વિજાપુર, ગોલકાંડા અને રાયગઢ (મરાઠાની રાજધાની) કબજે લઈને એ રાજ્યોને દિલ્હીની સલ્તનત સાથે જોડી દીધા પછી મુઘલ સામ્રાજ્ય ચઢતીના શિખરે પહોંચી ગયું હતું. અઢારમી સદીના મધ્ય સુધીના સમયના પાછળના કાળના આંકડાઓ તો જગજીવનદાસ અને ચતારમનના ગ્રંથોમાંથી મેળવી શકાય એમ છે; જેમાંનાં બીજાનો ઉપયોગ મેં મારા 'ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદ' એ નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. પરન્તુ તેની અંદર રાજ્યવહીવટની હકીકત ન હોવાથી, આપણા અભ્યાસમાંથી તેને દૂર રાખવો જોઈએ.

: ૯ :

દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લમાં આપેલી હકીકત

દસ્તૂર-ઉલ-અમ્લ થોડામાં થોડા શબ્દોમાં જુદાજુદા સૂબાઓ (પ્રાંતો)ની મહેસૂલ; તેમના પેટા વિભાગ; સલ્તનતનાં જુદાંજુદાં શહેરો

વચ્ચેનું છેટું: રાજદરબારમાં મોકલવાના પત્રોના નિયમો; જુદાજુદા દીવાનોની કચેરીઓ તરફ મોકલવાની નોંધવહીઓ; રાજ્યનું કુલ ખર્ચ, મનસબદારો અને લશ્કરી ટુકડીઓની સંખ્યા; હિંદુ અને મુસ્લિમ ઉમરાવોના હંમેશના મુલ્કાઓ; ગાયકો અને લહિયાઓ; દીવાનો અને બક્ષીઓના કામની વહેંચણી; ખાને સામાન, મીર આતિશ અને બરકંદાઝોના મુશરીફોનાં કામોની પદ્ધતિ; આહાદીઓના બક્ષીઓનું કામકાજ; દીવાનની કચેરીના કામની વીગતો અને બાદશાહ તરફ મોકલવાના, જવાબ આપવાના અથવા સહીઓ કરવાના કાગળો; શાહજાદાઓ અને મનસબદારોને રોકડ પગાર આપવા સંબંધી ઝીણા ઝીણા નિયમો; હયદળના ઘોડાઓને ડામવાના અને બેડીઓ જડવાના નિયમો; અમલદારોના દરજ્જા પ્રમાણેના વર્ગો, રજાઓ અને વિશેષ રજાઓના નિયમો; અમલદારના દરજ્જા પ્રમાણે તેની જાગીર નક્કી કરવાનાં ઝીણવટભર્યાં ધારાધોરણ; હજૂરિયાના પગારની ચુકવણી; જુદાજુદા દરજ્જાના મનસબદારોના સરસામાન ઉપાડનાર જાનવરોના ઘાસદાણાની નિમણૂક —આ બધી બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો.

દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં ચાલતા તોલમાપનાં કોષ્ટકો; હિંદની બહારના જુદાજુદા દેશોમાં ચાલતાં નાણાંના હૂંડિયામણના દર; સલ્તનતના કિલ્લાઓની યાદી; ચઢતાઊતરતા મનસબદારોની ક્રમયાદીઓ; બઢતી, બરતરફી અને માંદગીની રજાઓ સંબંધી નિયમો—ટૂંકામાં પગાર સંબંધી નિયમો; યુરોપિયન તોપચીઓ, મોરચા ગોઠવનારા, અને તોપ ઢાળનારાઓના ખાસ પગારો; બરકંદાઝોને દારૂગોળીઓની વહેંચણી; હથિયારોનું વર્ગીકરણ; જજિયા વેરાના દર; મુસાફરીને અનુકૂળ ઋતુઓની યાદીઓ; ઈરાનની મહેસૂલ; જુદાજુદા શાહજાદા, શાહજાદીઓ અને ઉમરાવોની જપ્ત થયેલી જાગીરો; ઈરાનથી આવેલી ભેટસોગાદોની યાદીઓ; શાહી ખજાનાની રોકડ રકમો; કારખાનાંની યાદીઓ; ઔરંગઝેબે રદ કરેલી આબવાબો અને કાયદા વિરુદ્ધની જાહેર કરેલી રસમો; વિજાપુર અને ગોલકોંડાના ઘેરા વખતે ઔરંગઝેબનો

લશ્કરી સરંજામ અને તેના સમયના દક્ષિણના કિલ્લાઓનું વર્ણન, અને બાદશાહની દક્ષિણની ચઢાઈ એ સંબંધી વીગતો અને દક્ષિણના પ્રાંતોના આંકડા; આ બાબતો પણ ઉક્ત ગ્રંથોમાં હોય છે.

ઉપરની બાબત ઉપરથી જણાશે કે દસ્તૂર–ઉલ્–અમ્લમાં કેટલી બધી ઉપયોગી અને તદ્દન નવી હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે. એની મદદ સિવાય મુઘલ રાજ્યવહીવટનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અશક્ય થઈ પડે. કમનસીબે બંને પ્રતોની લખાવટ સારી નથી, અને ઘણી જગ્યાએ તો સરકારી ગૌણ નામોનો અર્થ અનુમાનથી બેસાડી શકાય છે; આંકડાઓ અરબી અક્ષરોમાં લખેલા હોતા નથી, પણ રકીમ કહેવાતી વિચિત્ર નિશાનીઓમાં લખેલા હોય છે અને જો તે સહેજ બેદરકારીથી લખાયેલા હોય તો રકમોમાં દસગણો અને સોગણો ફેર પડી જાય છે. શુદ્ધ અક્ષરે લખાયેલી વિશ્વસનીય નકલ (દસ્તૂરની) મળી આવવાનો સંભવ નથી.

આથી, આવાં કીમતી સાધનોનો આપણે પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ નથી. તેના અભ્યાસના થોડાક ભાગ માટે અનુમાન ઉપર જ આધાર રાખવાની અને જૂજ જગ્યાએ તો લખાણ નિરુપયોગી તરીકે છોડી દેવાની જરૂર પડે છે.

સારે નસીબે દસ્તૂરમાં હિંદી–ઇરાનના સાહિત્યમાં અજોડ એવા પાછળના ગ્રંથ ઉપરથી સુધારોવધારો આપણે કરી શકીએ છીએ તે ગ્રંથ મુહમ્મદ અલીખાન જે ગુજરાતનો દીવાન હતો તેનો મિરાતે અહમ્મદી નામનો ઈ.સ. ૧૭૪૮માં લખાયેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે. ગ્રંથકર્તાએ તેની કચેરીમાં જાળવી રાખેલા પ્રાંતના અમલદારો ઉપર લખાયેલાં બાદશાહી ફરમાનોની અને તેટલી નકલો આપી છે. આ બાબતમાં રાજ્યનાં પ્રમાણભૂત ખતપત્રોના આધારે લખાયેલી ચોકકસ હકીકતોની ખાણ જેવો આ ગ્રંથ છે. આમાંનાં થોડાં ફરમાનોની બીજા ગ્રંથોમાં આવેલાં ફરમાનોની સાથે સરખામણી કરતાં મુહમ્મદ અલીખાનની પ્રામાણિકતા અને તેના ઉદ્યોગની સાબિતી મળે છે.

આ ગ્રંથ મુંબાઈમાં શિલાછાપખાનામાં છપાયો હતો અને છાપનાર માણસના અક્ષરો ખરેખર સુંદર છે, પરન્તુ તેનું ફારસી ઐતિહાસિક ગદ્ય લખાણનું જ્ઞાન પરિમિત જણાય છે. તેણે મૂળ લખાણમાં ઘણી જગ્યા કોરી રાખી છે અને સુધાર્યા વિના મૂળ પ્રતની ભૂલો કાયમ રાખી છે અને વાંચી શકાય તે રીતે લખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘણી બાબતો અસ્પષ્ટ રાખી છે—ખુલ્લું જણાય છે કે એ પોતે જ સમજી શકયો નહિ હોય. જો આ હાથપ્રતની શુદ્ધ અને ભરોંસાલાયક નકલ મળી આવે તો, જે સ્થળે પ્રકાશની જરૂર છે, તે સ્થળે આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરવા તે સમર્થ થાય.

:૧૦:

અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક

મુઘલ રાજ્યવહીવટ સંબંધી હકીકતનું જરા ઊતરતું સાધન તે એક વિલક્ષણ ફારસી હાથપ્રત છે, જે અરાઢમી સદી કરતાં મોડી લખાયેલી નથી અને મને પટણાના એક જૂના કાયસ્થ કુટુંબમાંથી મળી હતી.

તે અગિયાર પંક્તિઓનાં ૧૩૮ પાનાંનું નાનું પુસ્તક છે અને આરંભ, અંત અને વચમાંથી બબ્બે પાનાં ખૂટે છે. હું તેને અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક કહીશ. આપણે જાણીએ છીએ કે આરબ સત્તા નીચેના મિસરમાં અમલદારોએ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, જે રાજ્યવહીવટ-ના અભ્યાસીને અત્યંત મૂલ્યવાન છે. મુસાભિહિમાં સરકારી ખતપત્રોની સમૃદ્ધિ ભરેલી છે. ...... ઇબ્ન તુવાયરની ફાતિમિદ રાજસભામાં પળાતી અદબોનું ઘણું સૂક્ષ્મ વર્ણન રાજવિધિનાં પુસ્તકોમાંથી નકલ કરેલું લાગે છે. ઇબ્ન મમ્મતી દીવાનના માટેના નિયમો જાતમાહિતીથી અને પાછળના ભાગમાં ખજાનાના પુસ્તક અલ્-ઓમારીમાંથી આપે છે.

મારી છેલ્લી હાથપ્રતમાં મુઘલ રાજ્યવહીવટી અમલદારોએ કેવી રીતે વર્તવું, તેમને કઈ કઈ ફરજો અદા કરવાની હતી, અને કયાં કયાં ખતો તેમણે તૈયાર કરવાં અને કોની કોની બેવડી નકલો રાખવી,

કઈ કઈ સાવચેતી રાખવી, તે બાબતો આપેલી છે. તે સંવાદના રૂપમાં છે. દરેક પ્રકરણ કોઈ જગ્યા માટેના ઉમેદવાર (દાખલા તરીકે ફોજદારી)-ના નિવેદનથી શરૂ થાય છે. 'મારા માલિકને સંતોષ આપવાને, લોકોને રાજી રાખવાને અને મારી જાતને માટે આબરૂ અને આબાદી મેળવવાને મારે કેવી રીતે ચાલવું?' નવા નિમાયેલા અમલદારે કયા ખાસ ગુણો ધરાવવા, તેના હોદ્દાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ, તેના માર્ગમાં આવતી લાલચો અને ભય એ બાબતોની લાંબી યાદી તેને જવાબમાં મળે છે. અલબત્ત તે જવાબના એક ભાગમાં સામાન્ય સારી શિખામણ હોય છે, પણ એમાંની ઘણી હકીકત મુઘલ વહીવટદારોના ખરેખર અનુભવ અને લાંબા સમયના વર્તાવના આધારે ઘડાયેલી હોય છે. અહીં આપણને માત્ર સિદ્ધાન્તનાં પુસ્તકોમાં ન મળી શકે તેવું રાજ્યવહીવટનું અન્તઃ-સ્વરૂપ જોવાને મળે છે.

આ સાધનો મારફતે જે હકીકત મળે છે તેમાં ઉમેરો સોળમી સદીના 'અકબરનામા'થી માંડીને ઈ.સ. ૧૭૦૯ના 'બહાદુરશાહનામા' સુધીની મુઘલ બાદશાહોની દરબારી નોંધવહીઓમાંથી થઈ શકે છે, પણ તેની અંદર વહીવટી કાનૂનો અને પદ્ધતિમાં થયેલા સુધારાવધારા બહુ વિશાળ જગ્યામાં છૂટક છૂટક વેરાયેલા છે અને આ બડાં બડાં બખ્ખરોમાંથી જોઈતી હકીકતની તારવણી કરવામાં અને તેમને વ્યવસ્થિત કરી એ સૈકાંઓના રાજ્યવહીવટના વિકાસના ઇતિહાસની પુનર્રચના કરવામાં આખી જિંદગીના અભ્યાસની જરૂર છે. મેં માત્ર ઔરંગઝેબના સમયની અરધી સદીના કાળમાં છૂટક વેરાયેલી આ જાતની માહિતી એકઠી કરી છે.

બીજી કેટલીક હાથપ્રતોમાં (નિગાર નામાહ–ઈ–મુન્શી અને ઇન્શાહ–ઈ–દરકારાન્ જેવી) દીવાન, બક્ષી, અમીન અને બીજા અધિકારીઓને તેમની જગ્યાએ નીમતી વખતનાં અધિકારપત્રોનાં ઓળિયાં આપવામાં આવેલાં છે. આમાંથી તેમને જે કામ કરવાનું હતું તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

પ્રકરણ ૩

ખજીના અને ઘરખટલાનાં ખાતાં

: ૧ :

(૩) દીવાન અથવા કોશાધ્યક્ષ

ખજીનાના ખાતાનો ઉપરી અધિકારી દીવાન-ઈ-આલા હતો, જેને વિવેકની ખાતર વઝીર કહેવામાં આવતો અને તેને બે મદદનીશો દીવાન-ઈ-તન (પગારનો દીવાન) અને દીવાન-ઈ-ખાલસા (ખાલસા જમીનનો દીવાન) હતા. પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદો દીવાન શબ્દ ઇરાની શબ્દ 'દેવાન' અર્થાત્ લેખક શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. આરબ વિજયનાં આરંભનાં વર્ષોમાં (સિરિયા અને મિસરની) ગ્રીક ભાષા અને (ઇરાનની) પહેલવી ભાષામાં પ્રચલિત જમા અને ખર્ચની જાહેર નોંધવહીના અર્થમાં દીવાન શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ થયો હતો. પછીથી એ નામ ખજીનાના અધિકારીઓના સંબંધમાં વપરાયું અને ત્યાર પછી અબ્બાસિદ ખલીફોના રાજ્યતંત્રને અને સલાદીનના સમયમાં ખલીફના પોતાના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

આપણે જો નીચેની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખીએ તો દીવાન-ઈ-આલાના દરજ્જા અને ફરજો વિશે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે.

(ક) તે બાદશાહ અને અમલદારી આલમની વચ્ચેનો મધ્યસ્થ હતો.

(ખ) (ખાસ સ્વરૂપ અને ઝીણી વીગતો સિવાયનાં) લગભગ બધાં સરકારી લખાણો તપાસણી અને સંગ્રહ માટે તેની કચેરીમાં મોકલવામાં આવતાં હતાં. તેની કચેરી જાહેર દફતરખાતું હતું.

(ગ) બહુ નાનાં ખાતાં સિવાયનાં બધાં ખાતાંનાં લેવડદેવડ

અને ખર્ચનાં કામો તેને તપાસવાનાં હતાં અને તેમની ખામીઓ બતાવવાની હતી.

(ઘ) (લશ્કરના ખાસદારો, કારીગરો અને હલકા દરજ્જાના સિપાઇઓ સિવાય) બાકીની જગ્યાની નિમણુક, બઢતીઓ અને મોટાં ઇનામો તેની મંજૂરી સિવાય અમલી બની શકે નહિ.

(ઙ) સલ્તનતની જમીનમહેસૂલ અને ખર્ચની રકમો તે પોતાના હાથે લખી રાખતો અને ઘણી વખત તો વીગતવાર હિસાબ લખવો પડતો અને બાદશાહને દરરોજ હિસાબના જરૂર પૂરતા ઉતારા બતાવવા પડતા અને બાદશાહ માગે તો વીગતવાર હિસાબ તેની રૂબરૂ વાંચી [illegible]ળાવવો પડતો. બાદશાહ આ રીતે રાજ્યની આર્થિક બાબતો ઉપર [illegible]ધરાવતો હતો.

(ચ) (થોડીક હદમાં રહીને) કઈ બાબતો બાદશાહને નિવેદન [illegible]ી અને કઈ બાબતો નિવેદન ન કરવી તે સંબંધી તેને સંપૂર્ણ [illegible] હતી.

(છ) તે રાજ્યવહીવટી બાબતમાં રાજ્યપ્રતિનિધિ હતો. જે ઊંચા [illegible]સદારોની નિમણુક વખતે રુખસદ (વિદાયની શીખ) આપવાની [illegible] તેમની ફરજોની સોગંદપૂર્વક સોંપણી કરવી, અને તેમના પ્રાંતની [illegible] સંબંધી અહેવાલો મંગાવવાનું કામ તેનું હતું.

અને ખર્ચનાં કામો તેને તપાસવાનાં હતાં અને તેમની ખામીઓ બતાવવાની હતી.

(ઘ) (લશ્કરના ખાસદારો, કારીગરો અને હલકા દરજ્જાના સિપાઇઓ સિવાય) બાકીની જગ્યાની નિમણુક, બઢતીઓ અને મોટાં ઇનામો તેની મંજૂરી સિવાય અમલી બની શકે નહિ.

(ઙ) સલ્તનતની જમીનમહેસૂલ અને ખર્ચની રકમો તે પોતાના હાથે લખી રાખતો અને ઘણી વખત તો વીગતવાર હિસાબ લખવો પડતો અને બાદશાહને દરરોજ હિસાબના જરૂર પૂરતા ઉતારા બતાવવા પડતા અને બાદશાહ માગે તો વીગતવાર હિસાબ તેની રૂબરૂ વાંચી સંભળાવવો પડતો. બાદશાહ આ રીતે રાજ્યની આર્થિક બાબતો ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો.

(ચ) (થોડીક હદમાં રહીને) કઈ બાબતો બાદશાહને નિવેદન [illegible] અને કઈ બાબતો નિવેદન ન કરવી તે સંબંધી તેને સંપૂર્ણ [illegible]તા હતી.

(છ) તે રાજ્યવહીવટી બાબતમાં રાજ્યપ્રતિનિધિ હતો. જે ઊંચા અમલદારોની નિમણુક વખતે રુખસદ (વિદાયની શાખ) આપવાની હતી, તેમની ફરજોની સોગંદપૂર્વક સોંપણી કરવી, અને તેમના પ્રાંતની હાલત સંબંધી અહેવાલો મંગાવવાનું કામ તેનું હતું.

(જ) પ્રાંતિક દીવાનો ઉપર શાહી દરબારનો દૃઢ અને ઝીણવટભરેલો કાબૂ રહેતો અને તેમને દોરવણી પણ ત્યાંથી મળતી. તેનું પોતાનું ખાસ ખાતું મહેસૂલનું હતું અને આ દીવાનો તથા તેમના હાથ નીચેના અમલદારોને તેની સાથે સીધો સંબંધ હતો.

અગત્યના કાગળપત્રો (ખુદ બાદશાહનાં લખાણો અને મોટાના હુકમની નોંધ સુદ્ધાંતની સત્યતા અને લગભગ બધાં સરકારી ખાતાંની નકલોનું ખરાપણું પુરવાર કરવામાં તેના સર્વોપરિ મહોરની જરૂર રહેતી.

:૨:

દીવાનની કચેરીમાં આવનારાં ખતપત્રો

નીચેનાં ફંડો(તહવીલ)નાં પત્રકો દીવાનની કચેરીમાં આવવાં જોઇએ-ક જેનાં શિયાહા (રોજમેળ) અને આવારિજ (ખાવરો-કાચો મેળ) બંને દીવાન કચેરીમાં મોકલવાનાં હતાં તે-

(૧) ઈતબા-નોકરો
(૨) આહાદી-ગૃહસ્થ સૈનિકો
(૩) ઈનામ
(૪) ઝનાનાની રોકડ
(૫) હરણોનો બગીચો (શિકારખાનું?)
(૬) અમલદારોને આપેલી મદદની રકમ (બાઝ-યાફ્ત-ઈ-મુસા-ઈદત)
(૭) બાકી (બકાયા)ની રકમ
(૮) દંડનું ઉત્પન્ન
(૯) એકંદર ખર્ચ (ખર્ચે-ઈ-કુલ)
(૧૦) (અસ્પષ્ટ)
(૧૧) ઘાસદાણો (ખુરાક-ઇ-દવાબ)
(૧૨) ફરાસ-પટાવાળા (શાગિર્દ પેશા)
(૧૩) (અસ્પષ્ટ)
(૧૪) જાગીરનો બદલો (ઇયુઝ-ઈ-જાગિર)
(૧૫) બેગમ બાનુઓ
(૧૬) ઘરભાડું (કિરાયા)
(૧૭) નિમ-ઘોસ્ત અને પાવ-ઘોસ્ત (અર્ધ-આમિષ અથવા ચતુર્થાંશ આમિષ ભોજન)
(૧૮) રોકડ (મબ્લઘી)
(૧૯) ધીરધાર (મુસાઇદત)
(૨૦) બાદશાહને નજરાણું (નઝર)

(૨૧) (અસ્પષ્ટ)
(૨૨) પાકને નુકસાન (પાઇમલ–ઈ–ઝરાઅત)
(૨૩) મહાલ (ઝનાના)ના નોકરો (ખાદિમાન)

ख જે ફંડના પાકા મેળ નહિ, પણ કાચા મેળ દીવાન કચેરીમાં મોકલવાના હતા તે–

(૧) બબરચી ખાતું (આબદારખાના)
(૨) આગ્રાના કિલ્લાના અષ્ટકોણ બુરજની વસ્તુઓ
(૩) અસાબ–ઈ–મબ્લઘી (?)
(૪) [દુર્વાચ્ય]
(૫) આફતાબચી ખાતું (ઝરીખાતું ?)
(૬) લુહારી ખાતું
(૭) ચાર વિભાગનું રસોઈ ખાતું
(૮) શયનગૃહ (બસ્તખાના)
(૯) તાંબૂલ ખાતું–(અ) પાન અને (આ) તેનાં વાસણો (પાનદાનવ)
(૧૦) ભાંડખાના
(૧૧) [દુર્વાચ્ય]
(૧૨) ચીની વાસણોનું ખાતું
(૧૩) ચરનધરી ખાના (?)
(૧૪) ચામડાંના સરસામાનનું ખાતું
(૧૫) બંદગી ખાતું (જાનમાઝખાના)
(૧૬) બબરચી ખાતું (ફરીથી ?)
(૧૭) ચરખીખાના (રેંટિયા ખાતું ?)
(૧૮) અત્તર ખાતું
(૧૯) રાજમહેલો
(૨૦) બળદોનો ઘાસદાણો
(૨૧) ઊંટોનો ઘાસદાણો (મૂળ પ્રતમાં વાંધ છે)
(૨૨) છીપો ચોડવાનું (મીનાકારી) ખાતું (ખતમબન્દીખાના)

(૨૩) ખાણાંની તબક્રો ઢાંકવાનાં કપડાંનું ખાતું

(૨૪) વધારાના સરસામાનનું ખાતું

(૨૫) તાંબાના ચરુઓનું ખાતું

(૨૬) જમવાના થાળનું ખાતું

(૨૭) સોનેરી કસબનું ખાતું

(૨૮) ઘોડાના સામાનનું ખાતું

(૨૯) (દુર્વાચ્ય)

(૩૦) સુખસજ્જયા (સુખાસન? પાલખી ખાતું)

(૩૧) વાહનોના શણગારનું (રખ્વાત) ખાતું–તેની ચાર શાખાઓ

(૧) ચિત્તાના રખ્વાત (૨) હાથીના રખ્વાત (૩) હવેલીના રખ્વાત અને (૪) વર્ષાગૃહ (બારિશખાના)ના રખ્વાત.

(૩૨) દીવાબત્તી ખાતું

(૩૩) શરબતખાના

(૩૪) સુખડ વસ્તુ વિભાગ

(૩૫) થાળી–રકાબી ખાતું–જેમાં (૧) સોનાનાં વાસણ (૨) ચાંદીનાં વાસણ, (૩) દમાસ્કસનાં વાસણ અને (૪) કરકરાકી–એ વિભાગો હતા.

(૩૬) (દુર્વાચ્ય–ખોરાક ખાતું કે ઢોળ ચઢાવવાનું ખાતું)

(૩૭) હથિયાર અને ધજા નિશાન ખાતું–(૧) નિશાન (૨) તલવાર અને (૩) ભાલાની શાખાની રોકડ રકમો

(૩૮) પુસ્તકાલય

(૩૯) ઘંટ–ઘડિયાલ (gongs)

(૪૦) મશાલો

(૪૧) માટીનાં વાસણો

(૪૨) મેવા

(૪૩) સદાનન્દ (ગાંજો કે ખાસ માદક પદાર્થ)

(૪૪) છત્રીઓ

(૪૫) ચાંદીનાં વાસણો

(૪૬) શિકારી ચિત્તાઓનો ખોરાક

:૩:

દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિ

સત્તરમી સદીના મધ્યમાં થઇ ગયેલા કેટલાક પ્રખ્યાત દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિની નોંધ ઉપરથી મુખ્ય દીવાનની કચેરીનાં કામકાજ અને કાર્યપદ્ધતિ વિશે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. શાહજહાનનો પ્રખ્યાત વઝીર સાદુલ્લાખાન આ પ્રમાણે વર્તતો હતો–

પહેલાં, આવેલા કાગળો વાંચતો અને તેના જવાબો લખાવતો. પછી તન્ખા (પગાર) ખાતાની જે અરજીઓ સ્વીકાર કરવા જેવી લાગે તે પસંદ કરતો અને તે મંજૂર કરવાનાં કારણો લખી પોતાની સહી કરીને પાદશાહ સમક્ષ સાદર કરતો. પછી નકરી જમીનો (અઇમ)-ના ખાતાના કાગળો ઉપર સહી કરતો. ત્યારબાદ અમીનની કચેરીની યાદીઓ (યાદદસ્ત) ઉપર સહીઓ કરતો. આખરે તે અરજદારોની અરજીઓ સાંભળતો. કચેરીમાંથી ઊઠ્યા પહેલાં શાહજાદા, સૂબેદારો અને બીજા અમીરોના જે પ્રતિનિધિઓ પોતાની દરખાસ્તો માટે દબાણ કરતા હોય તેમની મુલાકાત લેતો.

જુદાજુદા અમીરો જે રાજમહેલનું જુદીજુદી રાતે રક્ષણ કરતા, તેમની ચોકીના કામની વહેંચણી ઉપર બીજા બધા કામની શરૂઆત કર્યા પહેલાં સવારમાં સહી કરતો.

તે બાદશાહી પત્રોના મુસદ્દા ખાનગીમાં તૈયાર કરતો. પણ અગત્યના કાગળો તો કચેરીમાં પણ લખતો હતો.

જાફરખાનની કાર્યપદ્ધતિ આ પ્રમાણે હતી–

પહેલાં તે ફરમાનો અને અગત્યના કાગળોના મુસદ્દા કરતો. પછી તે તન્ખા કચેરીના કાગળો, અરજીઓ અને પરવાના વાંચતો. ત્યારબાદ તરત જ તે ખાલસા ખાતાનો કંઇ કાગળ હોય તો અથવા કોઇ કદી (યાદી) પેશ કરે તો તેનો વિચાર કરતો અને નિકાલ કરતો અને પછી બીજું કામ હાથમાં લેતો.

સાદુલ્લાખાનનું મરણ (૧૬મી એપ્રિલ ઇ.સ. ૧૬૫૬) અને તેની જગ્યાએ મીર જુમલાની નિમણૂક (જુલાઈ, ૧૬૫૬) અને એ બે વચ્ચેના સમયમાં રાજા રઘુનાથ કામચલાઉ દીવાન થયો હતો. તે પોતાના હોદ્દાનું કામ આ પ્રમાણે ચલાવતો–

તે મુખ્ય દીવાનની માફક આવેલી અરજીઓનો સાર બાદશાહને કહીને કાગળો તેની રૂબરૂમાં રજૂ કરતો. શાહી ફરમાનોના મુસદ્દા તૈયાર કરીને બાદશાહને સાદર કરતો અને તે મંજૂર કરાવ્યા પછી સાફ અક્ષરે નકલ કરાવતો.

(પ્રાંતના) દીવાનોના કાગળો (રિસાલા)ની ખરી નકલો (તસ્દીકાત) –કે જેના આધારે યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી–ઉપર આ પ્રમાણે શેરો કરતો—'બનાવોના હેવાલ (વાકિયા) સાથે સામેલ રાખવો.' વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—'હજૂરના ધ્યાન ઉપર બીજીવાર લાવવી અને મૂળ સાથે સરખાવવી.'

જેને આધારે ફરમાનો તૈયાર થતાં તે વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—'શાહી ફરમાનો તૈયાર કરો.' તે જાગીરના સિયાહા ઉપર, રોકડ તન્ખાના દૌલ (મહેસૂલની આવકનો અડસટ્ટો) ઉપર, હિસાબ-(મુહાસિબત)ના નિકાલ ઉપર, બધી કચેરીઓના પરવાના ઉપર, ખાલસા જમીનની કચેરીના અર્ઝની ખરી નકલો ઉપર, ખજીનાની અરજીઓ ઉપર, અને રોકડ તન્ખાના દસ્તકો ઉપર, પોતાની સહીઓ કરતો અને છેલ્લા જણાવેલા કાગળો ઉપર તો પોતાનો સિક્કો પણ છાપતો.

જાહેર ખજાનાના ઓરડાઓ ઉપર અને તેની અંદરનાં નાણાંની થેલી ઉપર; આહાદી, બર્કંદાઝો અને ફરાસોના પગારની પહોંચોની યાદીઓ ઉપર; પ્રાંતોમાંથી આવેલા હેવાલોના કાગળો ઉપર કે જે બાદશાહની સમક્ષ ખબરપત્રોના વાચકોએ વાંચેલા અને દફતરખાનામાં મોકલવામાં આવેલાં; અને પ્રાંતના દીવાનો અથવા બીજા અમલદારોએ હકીકતોની ચિઠ્ઠીઓ (નુસ્ખા) મોકલેલી તેના ઉપર તેની મહોર છાપ લગાવવામાં આવતી હતી.

ફરમાનો ઉપર તે લખાવતો કે—'નોંધવહીમાં દાખલ કરો' (સબત નુમાઇદ)

:૪:

ખાલસા દીવાનની ફરજો

મુખ્ય દીવાન માટે એટલું બસ છે. ખાલસા જમીનના દીવાનની ફરજો નીચે પ્રમાણે હતી–

પ્રાંતોના સૂબેદારો, ફોજદારો, અમીનો, દીવાની અમલદારો, ક્રોરીઓ અને દારોગાઓ–મહાલોના અમીનો, મુશરીફો, તેહસીલદારો–પ્રાંતિક ખજાનાના ફોતાદારો, બારનીશી કારકુનો(બર–આમદ–નવીસાન) દારોગાઓ, અમીનો, મુશરીફો અને ખજાનચીઓ, કાગળોના સાઝવાલો, –વસૂલબાકીના ક્રોરીઓ અને અમીનો,–મુતાલિબ (સરકારી તગાવીની ઉઘરાણી) વસૂલ કરનારા અને જમીનદારોની વસૂલાત ઉઘરાવનાર–એ લોકોની નિમણુંકો કરવી.

મુખ્ય દીવાન (દીવાન–ઈ–આલા)ના પરવાના ઉપર 'બરોબર' (સહ) અને ખાલસા દીવાનના પરવાના ઉપર 'તપાસ્યું' (મુલાહિઝ શુદ) લખવું જોઇએ.

ખાલસા દીવાનની ફરજોમાં–ઊતરતા દરજ્જાના અમલદારો-(આમિલ)ની પૂછપરછનો જવાબ આપવો; નોકરીઓની સનદો કાઢી આપવી: ખજાનાની રોકડ શાખાના દૌલ અનુસાર બાદશાહના પુત્રો અને પૌત્રોના રોકડ પગાર માટે પરગણાંઓ તરફ પરવાના મોકલવા. વળી નીચેની બાબતો માટે પણ તેણે પરવાના કાઢવાના હતા–સરકારી તગાવી ઉઘરાવવી, નોકરોનો કાયમી પગાર આપવો, ફોતાદારોની રીતસરની આડત, ક્રોરીઓની વસૂલાતનું મહેનતાણું, બાકી મહેસૂલ માટે જમા, નાણાના ખજાના પાસેથી રોકડ મગાવવી, રાજ્ય માટે (કારખાનાંઓથી) તૈયાર કરાવેલા સરસામાનની કીંમત આપવી, ખબર-

પત્રોમાં આવેલી બાતમીની તપાસના ખર્ચ માટે આપવાની રોકડ રકમો, લશ્કર અને પ્રાંતોને આપવાની રકમો. વળી તે બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે 'હુકમ'થી (હસ્બ–ઉલ્–હુક્મ) કાગળો લખતો, શાહી ખજાનામાંથી આપવાના કાયમી પગારની ચિઠ્ઠીઓ (દસ્તક) જે કારકુનો (મુત્સદ્દી) ઉપર મોકલવાની હોય તે, તાબાના ખજાના અને લશ્કરો ઉપર રોકડ રકમો માટે મોકલવાના હુકમો, રસ્તાના પરવાના અને કારીગરોની રજાચિઠ્ઠીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરતો.

તાબાના દીવાની અમલદારો તરફ મોકલવાના ખરીતાના સાર અને જવાબ આપવા જેવા હોય તેના જવાબના અહેવાલો બાદશાહને સાદર કરવા કે નહિ તે ખાલસા દીવાનની મરજી ઉપર હતું. બીજા ખરીતાઓ ઉપર બાદશાહને સાદર કર્યા વિના માત્ર તેને સહી કરવાની હતી.

ત્યારપછી બાદશાહ આગળ વાંચી સંભળાવવાના અને બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કર્યા સિવાય માત્ર સહીઓ કરવાના કાગળોની યાદીઓ જોવામાં આવે છે. પહેલા પ્રકારના કાગળો પણ જો તેને ઠીક ન જણાય તો બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કરવાની કંઇ જરૂર નહોતી. વળી તેને ખજાનાઓનાં સરવૈયાં અને જમીનદારોનાં કામકાજ બાદશાહની હજૂરમાં વારંવાર પેશ કરવાં પડતાં હતાં.

બાદશાહના ઘરખટલાનાં રોકડ ખર્ચના પરવાના ખાન–ઇ–સામાન કાઢતો અને દીવાનને તો માત્ર તેના ઉપર શેરા કરવાના હતા.

ખાલસા દીવાનને કારીગરોનાં અને બાદશાહી ધીરધારનાં જામીન ખતો (તમસ્સુક–ઇ–ઝમાની) અને કેટલાક અમલદારોને સોંપેલાં કામ ન તૈયાર થાય તો ભરવાના દંડ સંબંધીનાં ખતો–મુચરકા (મુચિલ્કા) ઉપર પણ શેરા કરવાના હતા.

પરગણાં અને પ્રાંતોના ફોતાદારો અને ખજાનચીઓએ તગાવીની જે રકમો વસૂલ કરી હોય તેનાં નિવેદનો પણ ખાલસા દીવાને વાંચવાનાં હતાં.

ખાલસા કચેરીએ કરેલી હિસાબી તપાસણીના હુકમો (અમ્લ) ઉપર મુખ્ય દીવાને 'મંજૂર' (મન્ઝુર શુદ) અને ખાલસા દીવાને 'તપાસ્યું' એમ લખવાનું હતું.

મહેસૂલખાતાના, ખરીદખાતાના (રાસ–ઉલ્–માલ); ખજાનાના, વસૂલ બાકીના, રાજ્યના દેવાદાર મૈયત અમલદારોની મિલકતજપ્તી સંબંધી અને જજિયા વેરા સંબંધી તપાસણીના અહેવાલો આવે તેના ઉપર મુખ્ય દીવાને 'અમુક અમુક ખાતે સોંપણી કરો' (તહ્‌વિલ-ઇ-ફ્લાન તુમાઇદ) એમ લખવાનું હતું. કારીગરોના કાયમી પગારની ખરી નકલો ઉપર પણ તેણે સહીઓ કરવાની હતી.

મુખ્ય દીવાને શાહી ફરમાનોના ઉતારા (ઝીમ્ન)ના કાગળો ઉપર અને ખાલસા દીવાને ફોતાદારી અને અમીની કામો (ખિદ્‌મત)ના ઉતારાના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની હતી.

મુખ્ય બક્ષીઓ અને ખાન–ઇ–સામાનની કચેરીઓમાં શાહી લેખિત હુકમો (સિહા–ઇ–હુકમ) પરભારા મોકલવાના હતા.

ખાલસા દીવાનની ફરજોમાં મહેસૂલી ખાતાની નોંધ (નુસ્ખા)ની તપાસણી, ખાલસા જમીનોની આકારણી (તુમાર–ઇ–જમા)માં સુધારો કરવો, અને બાદશાહની સાથે ફરનારા લશ્કરના ખર્ચના અંદાજ બનાવવા–એ બાબતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

બરતરફ થયેલા અમલદારો સંબંધી સરકારી દફતરોમાંથી તારવેલી હકીકતો ઉપર મુખ્ય દીવાનને સહી કરવી પડતી. તેની ખરી નકલ લાગતાવળગતા અમલદારને અને 'સિહા' મુખ્ય બક્ષીની કચેરી તરફ મોકલવાનાં હતાં.

ખાલસા દીવાન બાદશાહી છાવણીના અને બધા સૂબા (પ્રાંતો)ના આવકખર્ચનાં નિવેદનો તૈયાર કરતો, બેગમોને આપવાની ખરચી-(તન્ખા)ની નોંધ રાખતો અને ખાલસા જમીનના મહાલો, કારીગરો અને વાર્ષિક આંકડાઓ સંબંધી હકીકત તૈયાર કરતો.

જે કાગળો ઉપર બાદશાહની સહીઓ થતી તે બધાની નકલો મુખ્ય દીવાનની કચેરીમાં રાખવામાં આવતી.

આ પછી ખાલસા દીવાને મહેસૂલી અમલદારો, અમીનો, ક્રોરીઓ સર્ફિ મહાલના ઉઘરાતદારો, ખજીનાના કારકુનો, પંક્તિખાનાના અધિકારીઓ વગેરે અમલદારો તરફથી મંગાવવાના કાગળોની લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે.

:૫:

તન્ખાના દીવાનની ફરજો

દીવાન-ઈ-તન (રોકડ નાણાંનો અધિકારી) નીચેનાં કામ કરતો:

क પાદશાહને સાદર કરવાનાં કામ—

(૧) જાગીરો અને રોકડ તન્ખા (પગાર) સંબંધી જે બાબતો હોય તે

(૨) જમીનદારોને લગતી હકીકતો

(૩) સૂબેદારો (પ્રાંતના હાકેમો)ના દૌલ (મહેસૂલના અંદાજ)

(૪) મહેસૂલ બાકીની ખાતાવહીઓ

(૫) પરગણાંના આવરા (કાચા રોજમેળો)

(૬) જાગીરદારોના તૌજી

(૭) મનસબદારોના દરજ્જા

ख જાગીરના તન્ખા, રોકડ પગાર, કારીગરો અને તહવિલના લોકોના કાયમી પગારો—ફરિયાદોની તપાસ ઉપરથી પરગણાના અમલદારોની જાગીરોની જપ્તીના હુકમો જે આવ્યા હોય અને મનસબદારોને ધીરેલી રકમ વસૂલ કરવાના હુકમ—એ સંબંધી પરવાના કાઢવા.

ग નીચેના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની—જાગીરોના શિહા, મદદની રકમોની ચિઠ્ઠી (મુસાઇદત), ધીરેલી રકમની ઉઘરાણીનાં કાગળ અને પ્રશ્નાવલિ.

घ રોકડ અને બીજી રકમ આપવાના પરવાના (દસ્તક)

ङ દેણદાર અમલદારો (તલબદાર)ના અને વસૂલબાકીના તુમારો ઉપર બાદશાહે સહીઓ કર્યા પછી, એ કાગળો ઉપરના બાદશાહના લખાણની મુખ્ય દીવાને નકલ કરી લેવી અને પોતાની સહી કરવી. બાદશાહના લેખી હુકમો (અહકામ) બક્ષીની અને બીજી કચેરીઓ ઉપર તરત મોકલવા જોઇએ. જુદાજુદા મુસ્તૌફીઓએ મોકલેલા હિસાબી તપાસણી અને નિકાલના અહેવાલો ઉપર દીવાને સહીઓ કરવી જોઇએ.

રોકડ રકમોનાં દૌલ ઉપર દીવાન-ઇ-તન પોતાની સહીઓ કરે અને ઘોડેસવાર લશ્કરના ખરાપણાના કાગળિયા ઉપર 'મંજૂર' લખે.

કારીગરોના પગારપત્રકો ઉપર 'અમુક વર્ષની અમુક તારીખે રોકડ તન્ખો આપજો' એવો શેરો તેણે કરવાનો હતો. મનસબદારોની યાદીઓ ઉપર એવો શેરો કરવાનો હતો કે 'બીજી વખત બાદશાહના ધ્યાન ઉપર મંજૂરી માટે લાવવું અને સરખાવી જોવું.'

च અઇમ અને બીજી બાબતો—ફરમાનો, યાદીઓ, ભરણ-પોષણની મદદોના પરવાના (મદદ-ઇ-મશ). તમારી કચેરીમાં પ્રાંતોના ખબરપત્રો રાખવા.

छ લખાણની કચેરી—બાદશાહના કહ્યા પ્રમાણેનાં ફરમાનો,–'હુકમથી' (હસ્બ-ઉલ્-હુક્મ) લખેલા પરવાના.

: ૬ :

ખાન-ઇ-સામાનની ફરજો

મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખાન-ઇ-સામાન આખી સલ્તનતમાં બીજા દરજ્જાનો અમલદાર હતો અને માત્ર મુખ્ય દીવાન કરતાં જ તેની પદવી ઊતરતી હતી. તે યોગ્ય રીતે જ કહેવાયો છે કે 'તે ખર્ચખાતાનો દીવાન હતો.'

તેના કામ સંબંધી આ પ્રમાણે સૂચના આપવામાં આવતી હતી:

"માજી ખાન-ઇ-સામાને જ્યારે પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો, ત્યારે તેણે કરેલા તથા મુશરીફ અને તહવીલદારે કરેલા સિક્કાવાળા સિલકી સામાનનો અને રોકડ પુરાંતનો કબજો લેવો. નોંધવહી પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ મળે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી અને કંઈ ખૂટતું હોય તો ભરપાઈ કરાવવી."

"જુદાંજુદાં કારખાનાંનાં ખાતાંના વાર્ષિક ખર્ચની ખાતાવહીઓની એક નકલ તમારી પાસે રાખવી. દરેક કારખાનાના ખિલાતખાનામાં કેટલા ખિલાતો પડ્યા છે તેની તપાસ કરવી. જો સરસામાન ખૂટતો હોય તો, તેને માટેના ખર્ચ(સરંજામ)ની એક યાદી તૈયાર કરવી, યોગ્ય અધિકારી તરફ નિવેદન મોકલવું, તેના પાસેથી સરંજામ માટે રોકડ રકમનો હુકમ (તન્ખા) મેળવવો અને એ સરસામાન તયાર કરાવવો.

જોઇતી બધી વસ્તુઓ ખાન-ઇ-સામાનને પૂરી પાડવાની હોવાથી તે સરકારી પૈસાથી ખરીદવી અથવા તો વેપારીઓ પાસેથી ઉધારે લાવવી અને જરૂર પડે ત્યારે સરકારને બજારભાવે આપવી તે તેનું કામ છે. જો તે જાતે પૈસાદાર હોય તો, તેણે તે વસ્તુઓને ખરીદીને સંઘરી રાખવી જોઇએ, જેથી તેને જરૂર વખતે બીજા પાસેથી માગવી ન પડે અને બજારની કીમતે પૂરી પાડી શકે. એથી કરીને માલિકને તે મેળવતાં નારાજ થવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

જો ખાન-ઇ-સામાન પોતાની વસ્તુઓ બજારભાવે પૂરી પાડે તો સંભવિત છે કે સરકારને એ કામમાં નફો થાય; પરન્તુ સરકારી કારકુનો એવો આરોપ મૂકે કે તે સરકારને નફો ખાઇને વેચે છે, તેથી તેણે ખરીદી માટે પોતાને રકમ ધીરવાની અને જરૂર પડે ત્યારે માલ પૂરો પાડવાની બાદશાહને અરજ કરવી જોઇએ.

જૂનો અને એક વખત વપરાયેલો માલ બાદશાહની પરવાનગી લઇને મુકીમ (દલાલ) પાસે તેની કીમત અંકાવ્યા પછી, લશ્કરને

વેચી નાખવો જોઇએ. મુકીમની સહી સાથેનું વેચાણપત્ર તમારી પાસે રાખવું.

"બાદશાહને પસંદ પડે તેવી સુંદર વસ્તુઓ પસંદ કરવી અને સંઘરી રાખવી. બે ઈદ અને બીજા તહેવારો માટે ખિલાતો અને બાદશાહી ભેટ સોગાદો એકએ મહિના પહેલાં તૈયાર કરાવી રાખવી, જેથી કરીને જરૂર પડે ત્યારે તે પૂરી પાડવાની તમારી અશક્તિ જણાવવી ન પડે."

"સોનીઓ, જડિયાઓ, બીબાં પાડનારા, જાળ ગૂંથનારા, સાદું ધાતુકામ કરનારા (સાદહકાર=એક જાતના સોનીઓ) વગેરે કારીગરો પ્રત્યે સારું વર્તન રાખી તેમની સાથે સારો સંબંધ કેળવવો જોઇએ.

દસ્તૂરમાં ખાન-ઈ-સાગાનની ફરજો આ પ્રમાણે વર્ણવી છે:

(૧) કારીગરો અને હલકા નોકરોનાં પગારપત્રકો, નવા નિમાયેલા નોકરોનાં હાજરીપત્રકો અને જૂના નોકરોનાં બઢતીનાં પત્રકો—એના ઉપર રૂબરૂની સહીઓ કરવી.

(૨) દારોગા, અમીન, મુશરીફ અને તહવીલદાર (કારખાનાના) એ લોકોની પહેલી નિમણૂક, બરતરફી અને કાયમની નિમણૂક.

(૩) (ઘરખટલાનાં) કારખાનાં અને ખજાનાના કામ માટેનાં ધારાધોરણો તૈયાર કરવાં.

(૪) મજૂરીના દરો અને ભાડાચિઠ્ઠીઓ લખવી.

(૫) કારખાનાંના મુકાદમોની અરજોનો જવાબ આપવો.

(૬) ઈનામોને માટે અને મકાનોના કબજા લેવાને માટે પરવાના કાઢવા (? શંકાશીલ)

(૭) નીમખોરસ્ત અને પાવખોરસ્ત ભોજનથાળોની તપાસણી.

(૮) (કારખાનાંના) નોકરો અને મુકાદમોનાં જામીનખતો લખાવી લેવાં.

(૯) કારખાનાં અને વખારોની અરજીઓનો વિચાર કરવો.

(૧૦) નઝર, ધર્માદા ફંડ અને ભેટની કાળજી રાખવી.

(૧૦) કારખાનાંઓ તરફથી આવેલી સૂચના પ્રમાણે જૂની વસ્તુઓ રદ કરવી કે વેચી મારવી.

(૧૧) ઢોરો માટે ઉતારા નક્કી કરવા.

(૧૨) ખર્ચના ખજીનાના તન્ખાના સિલ્લા, નોકરચાકરો, બરકંદાઝો અને ઢોરોના રક્ષકોને રકમો બયુતાતે જાતે ધીરવી.

(૧૩) જણસો આવ્યાની ચિઠ્ઠીઓ બયુતાતની કચેરીમાં રાખવી.

(૧૪) કારખાનાંના ઓરડા ઉપર બયુતાતનો સિક્કો લગાવવો.

(૧૫) નાના અમલદારોને ખોરાકના સંગ્રહ (ઝખીર) માટે મદદ.

(૧૬) વેચાણખાતાની વસ્તુઓની કીમતનો અંદાજ અને રોકડ સિલક ઉપર બયુતાતનો સિક્કો મારવો.

(૧૭) કારખાનાં માટે માલ મંગાવવાની યાદી ઉપર પહેલાં બયુતાતે અને પછી ખાન-ઈ-સામાને સહીઓ કરવી.

(૧૮) ઢોરોના ખોરાકના ખર્ચના સિલ્લા અને સરાસરી તન્ખાની મદદની માગણી પહેલાં બયુતાતની કચેરીમાં જવી જોઈએ અને પાછળથી તેના ઉપર ખાન-ઈ-સામાને સહી કરવી જોઇએ.

' હતો. રોમન સામ્રાજ્યના સંસ્કારી કવિને 'સામ્રાજ્યના અને દેવોના .ામ'થી દૂર જેટિક અને સાર્મેશિયન કિનારે રહેવું જેવું અસહ્ય હતું, વું તેમને ગ્રામજીવન વસમું લાગતું.

ઝાગ્ર–દુમ સુઈ–શહર વ સર સુઈ–દેહ,
દુમ–ઈ–આન ઝાગ અઝ સર–ઈ–બેહ.
(હમીદુદ્દીનકૃત આહકામ–ઈ–આલમગીરી પૃ. ૩૩)

-કાગડાની પૂંછડી શહેર તરફ હતી અને તેનું માથું ગામડા તરફ હતું; ખરેખર માથા કરતાં પૂંછડી વધારે ભાગ્યશાળી હતી.

પ્રાંતિક સરકારનો ગામડાંઓની સાથે આટલી રીતે સંબંધ રહે તો–(૧) તાલુકાઓમાં ફોજદારો નીમવામાં આવતા, જેઓ મોટાં ગામોમાં રહેતા, (૨) મહેસૂલી ખાતાના નાના અમલદારો કે ખેડૂતો પાસેથી પરભારી મહેસૂલ ઉઘરાવતા, (૩) જમીનદારો સૂબેદારની કચેરીની મુલાકાત લેતા, (૪) સૂબેદારો પરગણાંઓમાં ફરતા. આ સંબંધ બહુ ગાઢ નહોતો અને મેં મારા પહેલા ભાષણમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો તેઓ જમીનવેરો ભર્યા કરે અને સુલેહમાં ભંગ ન કરે તો, પ્રાંતના મુખ્ય શહેરના રાજ્યતંત્રથી અબાધિત રીતે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ સ્વતંત્ર વ્યવહાર ચલાવતા.

:૨:

સૂબેદાર અને તેની ફરજો

'સૂબેદાર' શબ્દ અરબી ભાષાના 'સૂબ' શબ્દમાંથી બનેલો છે, જેનો અર્થ દિશા અથવા હોકાયંત્રનો અંક થાય છે. જૂના વખતમાં દરેક રાજ્યના વિભાગોને રાજધાની સાથેના સંબંધ પ્રમાણે નામ આપવામાં આવતાં–દાખલા તરીકે ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ પ્રદેશ, પૂર્વ પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ–આમાંની ગમે તે દિશામાં જુદા પ્રાંત બનાવવા જેટલો

પ્રદેશ હોય તો એ દિશાનો પ્રદેશ બનતો. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણી રાજ્યના પ્રાંતિક હાકેમોને તર્ફ એટલે દિશા ઉપરથી તર્ફદારો કહેવામાં આવતા.

દેશમાં અસંખ્ય ભૌગોલિક નાના વિભાગો થતા અને દરેક વિભાગમાં જુદીજુદી જાતિઓના વસવાટ થતા અને આ જાતિઓ પણ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ભટકતી રહેતી હોવાથી, આવી ઘણી જાતિઓના વસવાટ પ્રમાણે જુદાંજુદાં સ્થળોને ઐતિહાસિક કે જાતિવાચક પ્રાંતનું નામ આપવું સંભવિત નહોતું. તેથી હાકેમોના પ્રદેશને ઉત્તરનો, દક્ષિણનો, એમ કહેવું વધારે અનુકૂળ હતું. આ પ્રમાણે સૂબેદાર અને તર્ફદાર શબ્દનું મૂળ હતું.

સૂબેદાર સરકારી રીતે પ્રાંતનો નાઝિમ એટલે નિયામક કહેવામાં આવતો. તેની ખાસ ફરજો સુલેહ જાળવવી, મહેસૂલ સરળતાથી અને સફળતાથી ઉઘરાવવું અને તેના તરફ જે બાદશાહી ફરમાનો અને દસ્તૂરો મોકલવામાં આવે તેનો અમલ કરવો.

નવો નિમાયેલો સૂબેદાર પોતાના (સૂબા) પ્રાંતમાં જવા નીકળતો તે વખતે મુખ્ય દીવાન તેને નીચે પ્રમાણે સૂચના આપતો—

'સૂબેદારના કામકાજ સંબંધી અનુભવી પુરુષો લખી ગયા છે કે સૂબેદારે પોતાના સારા વર્તનથી બધા વર્ગના લોકોને રાજી રાખવા અને નબળા માણસોને જોરાવર માણસો પીડે નહિ તેની તકેદારી રાખવી. તેણે બધા જુલ્મગારોને દબાવી રાખવા, વગેરે.

'મનસબદારો નીમવાની ભલામણો બાદશાહ કુદરતી રીતે કીમતી ગણે છે અને તેનો અમલ કરે છે, તેથી સૂબેદારે માત્ર લાયક માણસોની જ બઢતી માટે ભલામણ કરવી જોઈએ. તેણે બંડખોર જમીનદારો અને બધા બહારવટિયાને સજા કરવી જોઈએ અને તેના પ્રાંતમાં જે બનાવો બને તેના દર મહિને બે અહેવાલો ડાક ચોકીની મારફતે શાહી દરબારમાં મોકલવા જોઈએ.

'તેણે લૂંટારુઓ પાસેથી બદલો લઈને તેમને છોડી મૂકવા જોઈએ

નહિ, કારણ કે એ પદ્ધતિથી 'જુલ્મનાં બીજ વવાય છે,' અને એથી બીજા પૈસાદાર માણસો લાંચ આપવાથી મુક્તિ મળી શકે છે એમ સમજીને જુલ્મ ગુજારે અને પરિણામે તેમને કાબૂમાં રાખવા મુસ્કેલ થઈ પડે.

નવા હાકેમને તેના કાર્ય માટે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવતો:

'જ્યારે તમારી નિમણૂક થાય, ત્યારે તમારે સારો દીવાન નોકરીમાં રાખવો—વિશ્વાસલાયક અને અનુભવી પુરુષ, જેણે કોઈ ઊંચા અમીરની નોકરીમાં સારી કામગીરી બજાવી હોય- અને એટલા અનુભવ અને બાહોશીવાળો એક મુનશી પણ રાખવો. તમારે શાહી દરબારમાં ભરોસા-લાયક મિત્ર કે મધ્યસ્થ (વસિલાહ) રાખવો કે જે તમારા પ્રાંતની બાબતો તમે બાદશાહ તરફ લખો તે તરત દરબારમાં રજૂ કરે અને એના સંબંધી હુકમ મેળવે. આ મધ્યસ્થને તમારે ભેટ સોગાદો મોકલવી જોઈએ, કારણ અત્યારના સમયની એવી પ્રથા છે. જ્યારે લોકો મૈયત પીરોની દરગાહની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેમની મહેરબાની મેળવવાને ફૂલો અને મીઠાઈઓની ભેટો આપે છે, તો જીવતા માણસોની કૃપા સંપાદન કરવાને તો કેટલી બધી ભેટો આપવી જરૂરની છે!!

'સારી માહિતી ધરાવનાર (તમારા પ્રાંતના) માણસો પાસેથી જાણી લેજો કે કયા કયા જમીનદારો તરફ બળ દાખવવાની જરૂર છે અને ખેડૂતોની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી છે. અને શેહબંદી લશ્કરની (મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં મદદ કરનાર અનિયમિત લશ્કર—અત્યારના હથિયારબંધ પોલિસદળને મળતું) કેટલી સંખ્યાની જાપ્તા અને વહીવટ-ના કામ માટે જરૂર છે તેનો અંદાજ કઢાવજો. જો તમારું ખિદમત અને શેહબંદીનું લશ્કર પૂરતું ન હોય અને બીજી બાબતોમાં પણ બાદશાહી મંજૂરી અને મદદની જરૂર હોય, તો તમારા સૂબા(પ્રાંત)ની અસરકારક વ્યવસ્થા માટે જરૂર હોય તેટલું લશ્કર આપવાની બાદશાહ મંજૂરી આપે તો બહુ સારું, નહિ તો જો તમે એમ ધારતા હો કે તમારા

પ્રાંતનો વહીવટ તમારા પોતાના ખર્ચે ચલાવી શકશો અને તમારી મુદત દરમ્યાન પ્રાંતની સુલેહનો બંદોબસ્ત કરીને (તમારા પગાર અને ભથ્થામાંથી) આ ખર્ચ વાળી શકશો, તો તેમ કરજો. એમ ન બની શકે તેમ હોય તો એ જગ્યાનો અસ્વીકાર કરશો, કારણ કે એક જ સિપાઇ શું કરી શકે? (અર્થાત્ તમારા માલિક તમને પૂરતું લશ્કર ન આપે તો તમે એકલા જ ગણાઓ.)

'તમારી નિમણૂક થયા પછી તમારા પ્રાંતમાં જવા નીકળો, ત્યારે સરકારે મંજૂર કરેલા હથિયારબંધ ખિદમતગારો(તબીનાન)ની એક ચતુર્થાંશ સંખ્યાની ભરતી કરજો; તેઓ સારા લડવૈયા, ઊંચા ખાનદાનના અને યુદ્ધમાં અનુભવી હોવા જોઇએ. તમારા સૂબા તરફ જતાં અર્ધે રસ્તે એવી જાતના બીજા ખિદમતગારોની ચતુર્થાંશ સંખ્યાની ભરતી કરજો. તમારી સાથે મુલ્કી હોદ્દાઓ માટે બાહોશ અને અનુભવી ઉમેદવારો લઇ જજો અને તેમને જણાવજો કે તમારા પ્રાંતની સરહદ ઉપર જે દિવસે તમે પહોંચશો, તે દિવસથી તમારી નોકરી શરૂ થશે. આમાંથી અરધા તમારી સાથે રાખજો અને ભરતી થયેલા અરધા ખિદમતગારો તમારા પહેલા પ્રાંતના સ્થળે મોકલજો અને તેમને જણાવજો કે સારી માહિતી ધરાવનાર સ્થાનિક માણસોને ભેગા કરજો અને તે સ્થળના જમીનદારો અને નામાદારો કેવી વર્તણૂકના છે તે તેમની પાસેથી જાણી લેજો અને તેમનો એકબીજા વચ્ચેનો સંબંધ અને મહેસૂલભરણાના સંબંધમાં માજી સૂબેદારો પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન અને મહેસૂલ ઉપરાંત પ્રત્યેક જમીનદાર બીજું કેટલું આપતો —એ બાબતનો હેવાલ તમને નિવેદન કરે. જ્યારે તમારો પ્રાંત ચોથા ભાગના અંતરે રહે, ત્યારે તમારે તમારા અનુભવી સૈનિકોને પરવાના આપીને જમીનદારો તરફ મોકલવા, જેથી તમે આવી પહોંચો ત્યાર પછી મુકરર કરેલી જગ્યાએ તેઓ તમારી હજૂરમાં હાજર થાય.

'જ્યારે તમારા પ્રાંતની સરહદ ઉપર પહોંચો, ત્યારે એ દિવસથી હોદ્દાના ઉમેદવારોની નોંધણી કરજો અને તેમના પ્રત્યે સારી વર્તણૂક

રાખજો, કારણ કે તેમના મન ઉપર પહેલવહેલી જે છાપ પડશે, તેનાથી માલિક તરીકે તમે કેવા છો તે વિશે તેમનો અભિપ્રાય બંધાશે.

'બંડખોર જમીનદારો અને કાયદાવિરુદ્ધ વર્તનાર માણસોના આગેવાનોને સજા કરજો, જેથી કરીને એ વર્ગનાં બીજાં માણસોને ચેતવણી મળે અને તેઓ મહેસૂલ ભરી દે.

'પછી કિલ્લામાં દાખલ થજો. પરિસ્થિતિ તપાસ્યા પછી બિન-જરૂરી લશ્કરને કમી કરજો. (યાદ રાખજો કે) તાબાના માણસોના ચઢેલા પગાર ચૂકવવા ભારે પડે છે. પ્રાંતની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાનું દીવાનને જણાવજો.

'ખેતીનો વિસ્તાર કરવામાં અને ખરા દિલથી ખેડ કરવામાં રૈયતને ઉત્તેજન આપજો. તેમને ચૂસીને પાયમાલ કરવી નહિ. યાદ રાખજો કે રૈયત રાજ્યની આવકનું કાયમી સાધન છે. જમીનદારોને ખિલાત વગેરે આપીને રાજી રાખવા તે વધારે સસ્તું કામ છે.

'ખાલસા મહાલોમાં તમારો હાથ ઘાલશો નહિ, કારણ કે એમ કરવા જતાં ખાલસા દીવાનની સાથે ઝગડો કરી બેસશો અને તે બાદશાહને તમારા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરશે, જેથી તમારે તમારી વર્તણૂકનો ખુલાસો કરવો પડશે.

'શેખો અને કાઝીઓ પ્રત્યે મમતા રાખજો. જે દર્વેશો બીજાને આંગણે ભીખ માગવા ન જતા હોય, તેમની હાલત કેવી છે તેની તપાસ કરાવજો અને તેમને રોકડ નાણાંની અને બીજી મદદ કરજો. ફકીરો અને માગણોને ખેરાત કરજો. બળવાન નિર્બળને સંતાપે નહિ તેની ખબર રાખજો.'

તેની બીજી ફરજ એ હતી કે તેની હકૂમતના પ્રદેશની નજીકના ખંડિયા રાજાઓ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવવી અને તેને શાહી દરબારમાં મોકલવાના ચોકીપહેરાનો બંદોબસ્ત કરવો.

:૩:

પ્રાંતિક દીવાનોની ફરજો

સ્થાનિક અમલદારોમાં પ્રાંતિક દીવાનોનો દરજ્જો બીજો હતો અને મારા પહેલા ભાષણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે સૂબેદારનો હરીફ હતો. બંને જણાને એક બીજા ઉપર સખત અને ચાંપતી દેખરેખ રાખવાની હતી અને આરબ લોકો પયગંબરના સ્વર્ગવાસ પછી દુનિયાને જીતતા ગયા અને જિતાયેલા પ્રદેશ ઉપર સત્તા જમાવતા ગયા, તેમની આરંભની રાજ્યનીતિ અને પ્રણાલિકા આ પ્રમાણે ચાલુ રાખતા હતા.

પ્રાંતિક દીવાનને શાહી દીવાન પસંદ કરતો અને તે તેના હુકમ અનુસાર વર્તતો અને તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો. નવા દીવાનને વિદાય આપતી વખતે મુખ્ય દીવાન તેને આગ્રહ કરતો કે ખેતીની આબાદી કરવી અને અમીનની જગ્યાએ સારામાં સારા માણસની પસંદગી કરવી. તેણે પ્રાંતમાંના બનાવો અને રોકડ પુરાંતનાં નિવેદન મહિનામાં બે વખતે મુખ્ય દીવાનને મોકલવાનાં હતાં. દીવાનને ખાસ ભલામણ હતી કે તેણે વસૂલાત અધિકારીઓ તરીકે (કોરી અને તહસીલદાર) વ્યવહારકુશળ માણસોની નિમણૂક કરવી કે જેઓ સરકારી લેણું રાજીખુશીથી ભરવાને રૈયતને સમજાવી શકે અને સખ્તાઈ અને સજાનો આશ્રય લેવાની જરૂર ન પડે.

પ્રાંતિક દીવાનની નિમણૂકની સનદમાં તેની નીચે પ્રમાણે ફરજો જણાવેલી છે:—

"ખેતી અને ગામડાંની આબાદી કરવા પ્રયત્ન કરજો. ખજીનાની દેખરેખ રાખવી, જેથી કરીને કોઈ પણ યોગ્ય મંજૂરી સિવાય પૈસાનો ઉપાડ ન કરી શકે. જ્યારે ફોજદારો કે બીજા કોઈ ખજીનામાં પૈસા ભરે; ત્યારે તેમના આડતિયાઓને પહોંચો લખી આપવી. (કબ્ઝ-ઉલ્-વસૂલ). કોઈ આમિલ મના કરેલો વેરો (આબ્વાબ્) ઉઘરાવે નહિ, તેની તપાસ રાખવી.

'ખેતીની મોસમના અંતે મૂળ કાચી નોંધો ઉપરથી આમિલોએ જબરદસ્તીથી કરેલી ઉઘરાત અને ખાયકી નક્કી કરવી અને તેમના હિસાબમાં શાહી ખજાનાનું જે લેણું પડતું હોય તે વસૂલ કરવું. દુષ્ટ અને અપ્રામાણિક આમિલો સંબંધી સરકાર (એટલે કે મુખ્ય દીવાન)ને હેવાલ મોકલવો, જેથી કરીને તેમની જગ્યાએ સારા માણસો નીમી શકાય.

'જો કોઈ આમિલે ઘણાં વર્ષોની મહેસૂલ ઉઘરાવવી બાકી રાખી હોય, તો પાંચ ટકાનું વ્યાજ ચઢાવીને અનુકૂળ હપ્તાથી ગામડાંઓ પાસેથી બાકી વસૂલ કરવી.

'પાછલા વર્ષે સરકારે ધીરેલી તગાવીની રકમ ચાલુ વર્ષની પહેલી મોસમમાં ઉઘરાવવી. જો લોકો આપે નહિ, તો સરકારે દીવાન અને અમીનને તે રકમ ભરી દેવાની ફરજ પાડવી.

'દસ્તૂર પ્રમાણે તમારા ખાતાના કાગળો શાહી દફતરખાતામાં મોકલી આપવા.'

:૪:

ફોજદાર અને તેનું કામકાજ

સુલેહ જાળવવામાં અને સામાન્ય કારોબારી કામ કરવામાં ફોજદારો સૂબેદારોના મદદનીશો હતા. પ્રાંતના જે વિભાગો પૂરતી રીતે સુધરેલા હોય અથવા તેમાં પૂરતી સંખ્યાના જમીનદારો કે મહેસૂલનાં મોટાં સાધનો હોય અને તેમાં મોટાં ગામો હોય, તે પ્રાંતના પેટા વિભાગો પાડી આ અમલદારોના તાબામાં સોંપવામાં આવતા. આ પ્રમાણે બિહારના સૂબામાં (પ્રાંત) (૧) પલમાઉ, (૨) દરભંગા અથવા તિરહુત અને (૩) હાજીપુરની ફોજદારીઓ હતી. સત્તરમા સૈકાનાં ફારસી ખતપત્રોમાં મૂંગીર અને ભાવલપુરમાં ફોજદારોનાં મથક હોવાનો કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

'સ્થાનિક વાકઇ-નવીસ, સવાનીહનિગાર અને હલકારાઓને (સરકારી ખબરપત્રીઓ અને જાસૂસો) રાજી રાખવા શાથી જે તેઓ બનાવના અહેવાલો તમને લાભ મળે તેવી રીતે લખી મોકલે.

'(તમારે બખેડાની જગ્યાએ જવું પડે ત્યારે) ચપળતાથી યુદ્ધમાં ઊતરી શકો એટલા માટે લડાઈનાં બધાં હથિયારોનો મહાવરો તમારે ચાલુ રાખવો અને શિકાર ખેલવાની અને ઘોડેસવારીની ટેવ પાડવી.'

ફોજદારની નિમણૂકની સનદમાં તેની ફરજોનું નીચે પ્રમાણે સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:

'સજાના સારામાં સારા સાધન તરીકે કાયદા વિરુદ્ધના માણસોના અને બંડખોર સરદારોના કિલ્લા તોડી પાડવા. મહેસૂલ ભરનાર માણસોના રક્ષણ માટે રસ્તાઓને સલામત રાખવા. મહેસૂલ વસૂલ કરવાને વખતે જાગીરદારોના ગુમાસ્તાઓ અને ક્રોરીઓ(ખાલસા જમીનના ઉઘરાતદારો)ને લશ્કરી મદદ આપવી.'

'બંદૂકો બનાવવાની લુહારોને મના કરવી. જે થાણદારોને તમે નીમો, તેમને તેમના હોદ્દા પૂરા સંભાળવાને, લોકોની કાયદેસર માલિકીની મિલકત ન પડાવી લેવાને અને મના કરેલા વેરા(આબ્‌વાબ્) ન ઉઘરાવવાને તાકીદ કરવી.'

'જ્યાંસુધી જાગીરદારનો ગુમાસ્તો અથવા ખાલસા જમીનનો આમિલ લશ્કરી મદદ માટે લેખી માગણી કરે નહિ, ત્યાંસુધી તમારી હકૂમતના કોઈ ગામ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી નહિ. તમે આવી માગણી મળ્યા પછી, ગામના જે આગેવાનો તોફાનનાં મૂળ હોય તેમને સમજાવીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો, જેથી કરીને તેમની તોફાની અને બિનકાયદાસરની ચાલ માટે તેઓ પસ્તાવો કરે અને મહેસૂલ ભરવાને અને સુલેહશાંતિથી ખેતી કરવાને પ્રેરાય. જો તેઓ સુધરે તો આમિલ પાસે કરારનું ખત કરાવી લેવું. જો સુધરવાની ના પાડે તો ગામના દુષ્ટ માણસોને સજા કરવી, પરન્તુ ખેડૂતોને

કનડવા નહિ'. 'રસ્તાઓનું રક્ષણ કરવું, જંગલ કપાવી નાંખવાં, અને કાયદા વિરુદ્ધના કિલ્લાઓ તોડી પાડવા.'

'ટૂંકામાં ફોજદાર, તેના નામ પ્રમાણે, નાના બખેડા દાબી દેવાને, લૂંટારુ ટોળીઓને વિખેરી નાંખવાને કે પકડવાને, જબરજસ્તીના ગુના સમાવવાને અને મહેસૂલી અધિકારીઓ, ફોજદારી ન્યાયાધીશો અને જાહેર નીતિરક્ષકોના સામેનાં તોફાન વિરુદ્ધ જોરતલબી બતાવવાને દેશમાં રાખવામાં આવેલા લશ્કરનો તે માત્ર એકલો જ સરદાર હતો. (તેનાં કાર્યો અઈન. ભા. ૨, પૃ. ૪૦–૪૧માં ટૂંકામાં જણાવ્યાં છે.)

:૫:

કોટવાલ અને તેની ફરજો

જાહેર શાન્તિના સંબંધમાં આપણે અહીં કોટવાલ અને તેની ફરજોની યોગ્ય રીતે ચર્ચા કરીશું. તે શહેરના પોલિસદળનો ઉપરી હોવાથી તેને ખાસ કરીને નગર–અધિકારી ગણી શકાય.

જે બહારનાં કાર્યોમાં નિયમોનું પાલન કરતો હોય અને અંતરમાં ઈશ્વરથી બીતો હોય તેને આદર્શ કોટવાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. જ્યારે બાદશાહ કે પ્રાંતનો સૂબેદાર ન્યાયસભામાં બિરાજતો હોય કે જાહેર મુલાકાતનો દરબાર ભરતો હોય, ત્યારે તેણે હાજરી આપવી જોઇએ. પોતાની જગ્યાનો હવાલો લેતી વખતે તેણે જાતતપાસથી ખાતરી કરવી જોઇએ કે તેના હાથ નીચેના ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરની સંખ્યા મુકરર થયા પ્રમાણે છે કે નહિ અને તેમનો સરંજામ, હથિયાર અને બીજો સરસામાન–સળિયા, બેડીઓ અને તીરના ભાથા— (? જાઉલાન) વગેરેની સંખ્યા નોંધવહી પ્રમાણે બરોબર છે કે નહિ. તેણે કેદખાનાની અંદરના માણસોની સંખ્યા ગણી જોવી અને તેમના ગુનાની કેફિયતોની ચોકસી કરવી. પછી જે કેદીઓને તે નિર્દોષ ગણતો હોય તેમનો અહેવાલ ઉપરી અધિકારી તરફ લખી મોકલવો અને

તેમની મુક્તિ મેળવવી. જે અપરાધી માણસો પૈસા આપી શકે તેમ હોય તેમની પાસેથી યોગ્ય દંડ લઇ તેમને છૂટા કરવાના હુકમો તેણે મેળવવા જોઇએ. દમડી વિનાના કેદીઓની બાબતમાં અહેવાલ લખી મોકલવો અને હુકમ પ્રમાણે વર્તવું. જેઓ કેદમાં રાખવા લાયક હોય, તેમની હકીકતોનું નિવેદન ન્યાયાધિકારીઓ તરફ મોકલવું અને તેમની સહી સાથેના હુકમોનો અમલ કોટવાલે કરવો જોઇએ. જેઓ દેહાંત-દંડને લાયક હોય, તેમની લેખી હકીકત તપાસના દિવસે ન્યાયાધીશને સાદર કરવી અને દેહાંતદંડનો હુકમ કાઝીની સહી સાથેનો મેળવીને તેનો અમલ કરવો.

ચોકિયાતો અને ઝાડુ કાઢનારાઓને ભેગા કરીને તેમની પાસેથી મુચરકા લખાવી લેવા કે અમે મહોલ્લાઓમાં બનતા બનાવો કંઈ પણ હકીકત દબાવી રાખ્યા સિવાય કે અતિશયોક્તિ કર્યા સિવાય આપને નિવેદન કરીશું. તેણે દરેક જિલ્લા માટે છૂપી બાતમી આપવાને અકેક પ્યાદા સિપાઇને નીમવો, જેથી કરીને આ બંને સાધનો મારફતે આવતા અહેવાલોનો મુકાબલો કરીને તે સાચી હકીકત જાણી શકે અને યોગ્ય અમલ કરી શકે.

ઇન્સાફ બરોબર આપવો, જેથી કરીને કોઈ બાબતની સત્યતાનો નિર્ણય કરવામાં લોકો તમારી કાઝીની સાથે તુલના કરી શકે. શહેરના જાહેર માર્ગો ઉપર સૂર્યાસ્તથી નવ વાગ્યા સુધી અને નવથી સૂર્યોદય સુધી રાહદારીઓની તપાસ રાખવાને અને જેઓને ચોર કે દુષ્ટ માણસો ધારવામાં આવે તેમને પકડીને તમારી પાસે રજૂ કરવાને ચોકિયાત તરીકે ખબરદાર માણસોને ગોઠવવા જોઇએ.

વેચાણ અને ખરીદીનાં સ્થળોએ અને જ્યાં ઘણા લોકો ટોળે મળતા હોય તેવી તમાસાની જગ્યાઓએ ખીસાંકાતરુ અને ઉઠાઉગીરોને પકડવાને અને તમારી પાસે સજા માટે લાવવાને માટે ચોકીદારો ગોઠવવા.

વેશ્યાઓ, નર્તકીઓ, કલાલો અને માદક પદાર્થોના વેચનારાઓને

બોલાવીને તેમની પાસે જામીનખતો લખાવી લેવાં કે જો અમે મના કરેલાં કામો કરીશું તો આટલો દંડ આપીશું. જો તેઓ કરારનો ભંગ કરે તો તેમનો દંડ કરવો. મધરાતે પહેરેગીરો સાથે ઘોડા ઉપર બેસીને શહેરની ચારે બાજૂએ અને મહોલ્લાઓમાં લટાર મારવી. જે મહોલ્લાઓમાં પહેલાં તમે તમારા જાસૂસો મોકલ્યા હોય અને તેમણે ચોર લોકોના અડ્ડા ખોળી કાઢ્યા હોય, ત્યાં તમારે વખતસર પહોંચી જવું અને તેમની હરામખોરી મૂળમાંથી જ દાબી દેવી. ... રખેને કેદીઓ નાસી જાય, માટે તેમના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક દેખરેખ રાખવી જોઇએ.

આઇન-ઈ-અકબરીમાં પણ કોટવાળની ફરજોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરેલું છે. પણ આ અમલદારે પાળવાના અકબરના દસ્તૂરોમાંથી ઘણાખરા તેના મરણ બાદ રદ કરવામાં આવ્યા હતા; અને આઇનમાંનો આખો ફકરો મને તો કોટવાલને માટે આદર્શ જેવો, પણ ખરી હકીકતનું પ્રતિબિંબ ન પાડનારો જણાય છે. અહીં કોટવાલ પાસેથી જેટલી માગણી કરવામાં આવી છે તે તો માત્ર સંપૂર્ણ મનુષ્ય જ પૂરી પાડી શકે. તેથી આ સાધનની હું કંઈ કીમત ગણતો નથી.

(યુરોપી પ્રવાસી) મનુક્કી જાતનિરીક્ષણથી કોટવાલના કામકાજ વિશે કીમતી અહેવાલ પૂરો પાડે છે. 'દારૂ ગાળવાનું બંધ કરાવવાની તેની ફરજ છે. શહેરમાં કોઈ વેશ્યા ન રહે અથવા બાદશાહે મના કરેલું કોઇ કામ કરવામાં ન આવે તે તેણે જોવું જોઇએ. જે બધા બનાવો બને, તેની માહિતી તે મેળવે છે, જેથી તે પોતાનો અહેવાલ (બાદશાહ તરફ) મોકલી શકે. આ હેતુને માટે આખા મુઘલ સામ્રાજ્યમાં હલાલખોર (ઘર વાળનાર) તરીકે જાણીતા માણસો હોય છે. આ લોકોની ફરજ હોય છે કે તેમણે દિવસમાં બે વાર દરેક ઘરમાં ઝાડુ કાઢવા જવું અને જે બનાવ બને તેની કોટવાલને ખબર આપવી..... ચોરો અને ગુનેગારોને પકડવાની પણ તેની ફરજ છે. તે કાઝીના હાથ નીચે છે અને તેની તરફથી હુકમો મેળવે છે

ડાકચોકીના દારોગા તરફ મોકલવામાં આવતા અને તે ખોલ્યા સિવાય બાદશાહ રૂબરૂ રજૂ કરવાને વઝીરને આપતો. આ ચાર પ્રકારના અખબાર-નવીસોનો ઉપરી અને રક્ષક આ દારોગો હતો અને તેના હુકમ પ્રમાણે તેમને ચાલવું પડતું.

ઘણી વખત કોઈ મિજાજી સૂબેદાર તેના વિરુદ્ધ થયેલા અહેવાલને લીધે સ્થાનિક ખબરપત્રીનું જાહેરમાં અપમાન કરતો અગર તેને માર મારતો, ત્યારે તે પોતાના હાથનીચેના અમલદારની તરફદારી કરતો અને દોષિત સૂબેદારને શિક્ષા કરાવતો.

ખબરખાતાનો ઉપરી ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં ઘણી લાગવગ ધરાવતો અને વિશ્વાસપાત્ર ગણાતો; ઔરંગઝેબ જાસૂસોને પોતાનાં નેત્ર અને કર્ણના જેવા ગણતા. એનાં રમૂજી દૃષ્ટાન્તો અહકામ-ઇ આલમગિરિ-માં આપેલાં છે, જેનું મેં અંગ્રેજીમાં Ancedotes of Aurangzeb એ નામથી ભાષાન્તર કર્યું છે.

હાથપોથીમાં નવા નિમાયેલા વાકઇ-નવીસને આ પ્રમાણે નિપુણ શિક્ષા આપવામાં આવે છે:

'ખરી હકીકતનો જ અહેવાલ મોકલવો, નહિ તો બાદશાહ જો બીજા સાધન મારફતે હકીકત જાણશે, તો તમને સજા કરશે! તમારું કામ નાજુક છે; બંને પક્ષની તમારે સેવા કરવાની છે.

'સાપ મરે નહિ અને લાઠી ભાગે નહિ' એવી જાતનું ઊંડું ડહાપણ અને વિચારો રાખવા જોઈએ. મોટા અમલદારોના જિલ્લાઓમાં મના કરેલાં કામ થાય છે. જો તમે તેનો સાચો અહેવાલ લખી મોકલશો તો અમલદારોની નાલેશી થશે. તમે તે નહિ લખી મોકલો તો, તમારી ખરાબી થશે. તેથી તમારા જિલ્લાના અમીરને કહેવું કે 'તમારા જિલ્લામાં મના કરેલાં કામ થાય છે તેને અટકાવો; જો તે ઉદ્ધત જવાબ આપે તો તમારે એવાં દુષ્કૃત્યો બતાવીને જિલ્લાના કોટવાલને ધમકી આપવી. પછી જિલ્લાના અમીરના ધ્યાનમાં એ વાત ઊતરશે. એ જિલ્લામાંથી દુષ્કૃત્ય દૂર ન થાય, તોપણ જો કોઈ

પ્રકરણ ૫

:૧:

જમીનવેરા (૫૮)

જૂના વખતથી વેરો ભરનાર અને વેરો લેનાર એ બંને વચ્ચે ચાલ્યું આવતું ગાઢું વેર જોઈને હિંદના ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અભ્યાસીને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા યુરોપના મુસાફરોએ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે રૈયત રીતસરનો વેરો ભરવાને પણ નારાજ હતી અને તેની પાસેથી રાજ્યનું લેણું વસૂલ કરવાને બળનો ઉપયોગ કરવો પડતો. બીજી બાજૂએ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, તેમ જ ફારસી દરબારી બખ્ખરોમાં, રાજપુરુષો—મહેસૂલી અમલદારો અને દરબારીઓ—કેવી રીતે ખેડૂતો ઉપર જુલમ કરતા તે વાંચીએ છીએ અને બંને યુગોનાં લખાણોમાં આવા લોહીચૂસણિયાઓથી રૈયતનું રાજાએ રક્ષણ કરવું એમ જણાવેલું છે. મહેસૂલ ન ભરવાની આનાકાની કરવાની ટેવનું એક કારણ એ હતું કે મહેસૂલના બદલામાં તેમને રાજ્ય તરફથી કંઈ લાભ મળતો નહિ; પણ મુખ્ય કારણ તો રાજ્યની અસ્થિરતા હતી. મેં આગળ સમજાવ્યું છે કે મુઘલાઈ રાજ્ય હિંદમાં કંઈ પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિ કરતું નહિ, પરન્તુ માત્ર બહારના હુમલા કરનારથી અને અંદરના બળવાખોરોથી દેશનું રક્ષણ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. રાષ્ટ્રિય બચાવનું આ કામ પણ ઘણી વખત ખરાબ રીતે કરવામાં આવતું, અને ચોરલૂંટારા સામે ગામડાંઓની ચોકીનું કામ ગામની સંસ્થા કરતી, કે જેને મહેસૂલમાંથી કંઈ બદલો મળતો નહિ. આ પ્રમાણે રાજ્ય ખેડૂતની મહેનતના ફળનો સારો જેવો ભાગ મેળવે, તેના બદલામાં રૈયતને કંઈ દેખીતો લાભ મળતો નહિ.

બીજું, રાજવંશના પલટા એટલા બધા વારંવાર થતા, એક જ

વંશની અંદરઅંદર પણ વારસાના વિગ્રહો અપવાદરૂપે નહિ પણ નિયમ તરીકે એટલા બધા ચાલુ રહેતા, અને પડોશનાં રાજ્યો ઉપર ચઢાઈઓ કરવી (સંસ્કૃતમાં 'દિગ્વિજય', ફારસીમાં 'મુલ્કગીરી') એ હિંદુ રાજાઓ અને મુસ્લિમ સુલતાનો બંને પોતાની એટલી બધી સામાન્ય ફરજ ગણતા કે હિંદમાંના ખેડૂતને મહેસૂલ ભરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ કોને ભરવું તેની તેને સમજ પડતી નહોતી. પૈસા બેવાર ભરવા પડે તેવા કારણથી કુદરતી રીતે જ દૂર રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી. કંઈ માર પડે તો તે સહી લેવાના જોખમે પણ થોડા મહિના કે વર્ષો સુધી રાહ જોવી અને કયો પક્ષ રાજગાદી ઉપર દૃઢ રીતે સ્થાપિત થાય છે તે જોયા પછી મહેસૂલ ભરવું તે વધારે ડહાપણભરેલું છે એમ ધારવામાં આવતું. પરન્તુ આટલી બધી લાંબી ઢીલ પછી આ પ્રમાણે ચઢેલા મહેસૂલની બાકી કોઈ કાળે ભરી શકાતી નહિ, કારણ કે અનાજના સંગ્રહનો ઘણો ભાગ પોતાના ખોરાકમાં વપરાઈ જતો, અને બાકીનો ભાગ દેશની અસ્થિર હાલતને લીધે લૂંટાઈ જતો.

રાજ્યકીય બિનસલામતી અને બળવાના ઘણા સૈકાઓ પસાર થવાને લીધે વીસમી સદીના હિંદના ખેડૂતના મનમાં પણ એવી ઊંડી અને કાલ્પનિક માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યું છે કે વારસા માટેના વિગ્રહો તદ્દન કુદરતી છે અને જ્યારે જ્યારે રાજ્ય યુદ્ધમાં કોઈ પણ સ્થળે સંડોવાયું હોય, ત્યારે ડાહ્યા ખેડૂતે મહેસૂલ ભરતાં પહેલાં બેવાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જર્મની સામેના છેલ્લા મહાવિગ્રહ વખતે ચિત્તેગાંગના ખાસ મહાલોની ઘણી રૈયતે વિઘોટી ભરવાની આનાકાની કરી હતી અને ડેપ્યુટી કલેક્ટરને કહ્યું હતું કે, 'જો કૈસર અહીં આવે તો તે અમારી પાસે ફરીને વિઘોટી નહિ માગે? સાહેબ, અમને બેવડી વિઘોટીથી બચાવો.'

સાતમા એડવર્ડ રાજાના મરણ વખતે હું ઉત્તર બંગાળાના એક ગામડામાં હતો. તેમના વારસદાર રાજાના ગાદીએ બેઠાના સમાચાર

વેચાણની ઘણી વસ્તુઓ જમીનમાંથી પેદા થતી હોવાથી, આબ્વાબ્નો ઘણોખરો બોજો ખેડૂતો ઉપર જ હતો.

આબ્વાબ્ના સંબંધમાં એટલું ઉમેરવાનું ન્યાયપુરઃસર છે કે સારા બાદશાહ અને વસૂલાતદારો વચ્ચે એ સંબંધમાં હંમેશાં રાજ્યનીતિ માટે સ્પષ્ટ તકરાર ચાલુ રહેતી. આ બાદશાહો હંમેશાં એવા હુકમો કાઢતા કે મહેસૂલની વસૂલાતની બાબતમાં ખેડૂતોના પ્રત્યે નરમાશ અને રહેમદિલી બતાવવી, બધા આબ્વાબ્ રદ કરવા અને બધાં સ્થાનિક દુઃખો દૂર કરવાં; અને મહેસૂલી અમલદારો માત્ર જિવાઈ પૂરતું રાખીને બધું ચૂસી લે એવા હતા. એક બાદશાહ ગંભીરતા-પૂર્વક એવો ઢંઢેરો બહાર પાડે છે કે બધા આબ્વાબો રદ કરવામાં આવે છે અને બધા અમલદારોએ—અત્યારના અને ભવિષ્યની—આ સૂચનાઓનો અમલ કરવો. પણ એના એ આબ્વાબો ફરીને પાછા ચાલુ થાય છે અને તે બાદશાહના વારસદારને ફરી પાછા રદ કરવા ફરમાન કાઢવું પડે છે; પરન્તુ તેનું પરિણામ પણ બરોબર પહેલાના જેવું જ આવે છે.

રૈયત પાસેથી કોઈ પણ જાતનું ઉઘરાણું ન લેવું તે સંબંધી મુઘલ રાજ્યના સર્વસત્તાધીશની રાજ્યનીતિ તત્કાલીન ઇતિહાસો અને કાગળપત્રો ઉપરથી જણાઈ આવે છે અને તે ખરેખરી બાબત હતી અને માત્ર ભલી ઇચ્છા નહોતી તે સાબિત કરી શકાય એમ છે. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબનાં રાજ્યોમાં એવા ઘણા દાખલા નોંધાયા છે કે જેમાં પ્રજાની ફરિયાદો બાદશાહના કાન સુધી પહોચતાં ઘણા ક્રૂર અને કડક મહેસૂલી વસૂલાતદારોને અને પ્રાંતના સૂબેદારોને બરતરફ કરવામાં અવ્યા હતા. ઇંડિયા ઓફિસની નં. ૩૭૦ની એક ફારસી હાથપ્રતના ૬૮મા પાને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની હકીકત લખેલી છે. તે ઉપરથી ખેડૂતવર્ગને ન્યાય આપવાની અને તેમના પ્રત્યેની ઉદારતા બતાવવાની શાહજહાનની ઉદારતાનો સ્પષ્ટ દાખલો મળે છે અને તે હું અહીં વર્ણવી બતાવીશ:

પદ્ધતિ (કે જેમાં જુદાજુદા વર્ગના ઉત્પન્નની સાથે વિઘોટીના દરને કંઈ સંબંધ નથી) તે વખતે પ્રચલિત નહોતી. તે સમયમાં સતત વિગ્રહ અને અંધાધૂંધીને લીધે જમીનદારને શસ્ત્રસજ્જ સૈનિક મેળવવાની ગરજ રહેતી, તેથી ખેડૂત ઉપર મમતા રાખવામાં આવતી અને તેને કીમતી ગણવામાં આવતો. ખેડૂતો મેળવવા માટેની જમીનદારો વચ્ચેની ચડસાચડસી નિયમિત રીતે ચાલુ રહેતી. વધારે ગરીબ ખેડૂતો આગલા માલિકની બાકી માંડી વાળવાની આશાએ અને નવા માલિકના તળે આબાદ થવાની ઉમેદથી માલિકનો બદલો કરતા હતા. માત્ર ચાળીસ પચાસ વર્ષ ઉપર ઉત્તર બંગાળાના ખેડૂતો આ પ્રમાણે વારંવાર માલિકીપલટો કરતા તેના ઘણા દાખલા જોવામાં આવતા.

:૩:

રાજ્યસત્તાધીશે મના કરેલા ગેરકાયદાના વેરા

મહેસૂલ ભરવી મુલતવી રાખવી અથવા તો સમૂળગી ન ભરવી એ બાબત સંબંધી રૈયતનું વલણ અને દર ત્રીજે કે પાંચમે વર્ષે તે માંડી વાળવાની રાજ્યની નિષ્ફળતા તે મુઘલાઈ મહેસૂલીખાતાના દરદનાં મૂળ હતાં. મહેસૂલી ખાતાના નાના અધિકારીઓના અને કેટલાક બાદશાહોના પણ લોભને લીધે એ આપદામાં વધારો થતો હતો. જ્યારે હું આબ્વાબ અથવા તો અધિકાર વિરુદ્ધનાં ઉઘરાણાંની યાદીની ચર્ચા કરીશ, ત્યારે તમે જોઈ શકશો કે લોકોની પાસેથી જન્મથી તે મરતાં સુધી અને મરણ પછી પણ પૈસા કઢાવવાને મનુષ્યની અજાયબ શોધક બુદ્ધિએ કેવી જાતના ઈલાજો ખોળી કાઢ્યા હતા. આ બધા આબ્વાબ ખેડૂતો સીધા ભરતા નહિ; તેમાંના કેટલાક નાના વેપારીઓ અને મોટા ગામના લોકોને પણ લાગુ પડતા હતા. પણ આપણા લોકોનો બહુ મોટો ભાગ ખેડૂતોનો બનેલો હોવાથી અને

વાત એમ છે કે એક દિવસ મહેસૂલી પત્રકો તપાસતાં શાહજહાનને એવું માલૂમ પડ્યું કે અમુક ગામની ચાલુ વર્ષની ઊપજમાં પાછલા વર્ષ કરતાં થોડાક હજાર (દામ)નો વધારો આવ્યો છે. તેણે એકદમ મુખ્ય દીવાન સાદુલ્લાખાનને એ તફાવતનો ખુલાસો કરવાને હજૂરમાં બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. સાદુલ્લાખાન તે વખતે મહેસૂલી કાગળોનું દફતર છોડીને બેઠો હતો અને પોતાના ખાતાના કામકાજ ઉપર રાત અને દિવસ સતત ધ્યાન આપવાને લીધે તેની આંખો ઘેરાતી હતી. રાજદૂતો તેને એની એ સ્થિતિમાં બાદશાહની રૂબરૂમાં લઈ ગયા. આકારણીમાં થયેલા વધારાની બાબતમાં બાદશાહે તેનો ખુલાસો પૂછ્યો. સ્થાનિક તપાસમાં એવું માલૂમ પડ્યું કે નદી સહેજ પાછી હઠી હતી અને તેથી ગામડાના ક્ષેત્રફળમાં અને સરકારી ઊપજમાં વધારો થયો હતો. જ્યારે બાદશાહે પૂછ્યું કે એ જમીન ખાલસા છે કે નકરી (અઈમ) છે, ત્યારે વિશેષ તપાસ કરવામાં આવી અને એમ માલૂમ પડ્યું કે તે નકરી જમીનના એક ટુકડાને અડીને હતી. શાહજહાન ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો, 'એ જમીન ઉપરનું પાણી અનાથો, વિધવાઓ અને ગરીબોના વિલાપોથી સુકાઈ ગયું છે; તે જમીન તેમને ખુદાઈ બક્ષિસ છે અને તમે તે રાજ્યને હવાલે લેવાની હિંમત કરી છે! જો ખુદાનાં ઇન્સાનોની જિંદગી બચાવવાની ઇચ્છાએ મને રોક્યો ન હોત તો, તે જુલમી ફોજદારને—એ સેતાનના અવતારને —(એ જમીનની મહેસૂલ ઉઘરાવવાને માટે) ગરદન મારવાને મેં હુકમ કર્યો હોત. આવાં અન્યાયી દુષ્ટ કૃત્યોથી બીજાઓ દૂર રહે એવી ચેતવણી માટે એને બરતરફીની સજા હું પૂરતી ગણું છું. હકદાર ખેડૂતોને વધારાની મહેસૂલ પાછી આપવાનો તરત હુકમ લખી મોકલો.'

આ ટુચકો અક્ષરશઃ સાચો હોય કે ન હોય, પરન્તુ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની શાહજહાનની રહેમદિલી વિશે વાતાવરણ અને લોકમંતવ્ય કેવું હતું તે આ ઉપરથી જણાય છે.

:૪:

નાના મહેસૂલી અમલદારો ક્રૂર અને ચૂસણિયા હતા

મુઘલાઈ હિંદના નાના અમલદારો સુધરી ન શકે તેવા બગડેલા હતા, જ્યારે મોટામાં મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયી અને નીતિકુશળ હતા, સિવાય કે કોઈ કોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આંકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામાં મોટો આંકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ હરાજીથી આપતો અને તેનું પરિણામ પાયમાલીમાં આવતું. આના દાખલા ઓરીસાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પૂરો પડે છે.

ઈ.સ. ૧૬૬૨માં ઓરીસાના સૂબેદારે લખ્યું હતું કે, 'મહેસૂલની અન્યાયી અને ક્રૂરતાભરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાશિમની વીગતો માટેની બેદરકારીને લીધે ખાલસા જમીનના મહાલો ઉજ્જડ થઈ ગયા છે અને તેમાં અંધેર ચાલ્યું છે. આ દીવાન આ રીતે કામકાજ કરે છે—જયારે કોરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર સ્વીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનું ખરેખરું ઉત્પન્ન કેટલું છે તે જાણ્યા પહેલાં દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડાવી દે છે અને ત્યાં મોકલી દે છે. થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે બીજો માણસ ખોળવામાં આવે છે અને હાશિમખાન આ માણસ પાસેથી પૈસા લઇને તેની નિમણુક કરે છે અને પહેલા માણસ કરતાં પણ મોટો આંકડો ભરવાનું તેની પાસેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી જો કોઈ માણસ એના કરતાં પણ મોટો આંકડો ભરવાનું કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામાં આવે છે! .... આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ બમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગણી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂતો આપવાને લાચાર બનતાં નાસી ગયા છે અને ગામડાં બધાં વેરાન બની ગયાં છે.'

આ માણસને થોડા વખત પછી બરતરફ કરવામાં આવ્યો

હતો. બાદશાહ, મુખ્ય દીવાન અને સૂબેદાર પણ ખેડૂતો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ન્યાયી અને દયાળુ હશે, પરન્તુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ સ્થળ ઉપરનો માણસ હતો અને ખેડૂતો સાથે સીધા સંબંધમાં તે જ આવતો, અને તેથી દૂર બેઠેલા બાદશાહ કે દીવાનની ભલી મુરાદો અને દયાળુ ઢંઢેરા કરતાં એ માણસની સખ્તાઈ અને લોભની જ ખેડૂતો ઉપર અસરકારક છાપ પડતી. આ હકીકત સત્તરમી સદીમાં સારી રીતે જાણીતી હતી.

મહાન અને ભલો દીવાન-ઇ-આલા સાદુલ્લાખાન કહેતો કે જે દીવાન ખેડૂતોને ન્યાય ન આપે તે ખડિયો કલમ સામે રાખીને બેઠેલા રાક્ષસ જેવો છે. આ સુભાષિતની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાશે કે ફારસીનો 'અ' અક્ષર હિંદી બરૂની કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેશી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન શબ્દનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'અન' એટલે કલમ ખડિયો થઈ શકે.

ખરી રીતે સ્થાનિક અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની લુચ્ચાઈ તખ્ત-ઇ-તાઉસ (મયૂરાસન)ના માલિકને પણ ભારે પડી ગઈ હતી અને શાહજહાનના મરણ પછી તરત જ પચાસ પ્રકારના આબ્વાબો ચાલુ થઈ ગયેલા આપણે જોઇએ છીએ.

: ૫ :

મહેસૂલી અમલદારો નજરાણાં કેમ લેતા હતા ?

સૂબેદારથી માંડીને બધા અમલદારો જે નજરાણાં અને હકસાઈ ઉઘરાવતા તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના મધ્ય કાલનાં મોટામાં મોટાં દૂષણો હતાં. મુઘલ સલ્તનતમાં આ દૂષણ ત્રણ કારણોથી વધી ગયું હતું-(૧) બાદશાહ અને શાહજાદાઓને મોટા અમલદારો અને મોટા અમલદારોને નાના અધિકારીઓ નજરાણાં આપતા. (૨) નાના

અધિકારીઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળતો અને (૩) લોકોનો તાબેદાર અને બિનકાળજીવાળો સ્વભાવ.

પ્રાચીન સમયની પ્રથા અને સામાજિક શિષ્ટતાના પ્રચલિત વિચારોને લીધે, તેમજ પોતાના ઉપરીઓને રાજી રાખી દુનિયાદારીના લાભ ઉઠાવવાના હેતુને લીધે, બાદશાહના જન્મદિને અને દરબારમાં હાજરી આપવાના પ્રસંગે વિરલ અને મૂલ્યવાન ભેટો આપવાનું સૂબેદારોને અનિવાર્ય થઈ પડયું હતું. મુખ્ય દીવાનને પણ એવી ભેટો આપીને રાજી રાખવાનો હતો.

આ પ્રમાણે ઉપરથી નીચે સુધી દબાણ હતું, જોકે તે ઇરાદાપૂર્વક હતું નહિ અને તેના પરિણામનો પૂરો ખ્યાલ રાજ્યના માલિકને હતો નહિ. અજાણપણે જ બાદશાહ સૂબેદારોને નિચોવતો અને સૂબેદારો જમીનદારોને ચૂસતા. પ્રાંતિક દીવાને મુખ્ય દીવાનને સંતુષ્ટ કરવાનો હતો અને તેથી તે તાબાના વસૂલાતી અધિકારીઓને નિચોવતો. અને આ છેલ્લી પાયરીના માણસો ખેડૂતોને ચૂસતા.

ગેરઇન્સાફ માટે અને અયોગ્ય લાભ ઉઠાવવાને માટે અપાતી રુશ્વત જે રાજ્યનાં હિતોને હાનિકારક હતી તે આ નજરાણાં કરતાં જુદી જ હતી. મુઘલ સમયમાં પણ રુશ્વત લેવી તે કામ દુષ્ટ અને નાલેશીભર્યું ગણાતું, જોકે ગુપ્તતાના આવરણ હેઠળ તેનો બહોળો પ્રચાર હતો.

સરકાર તરફથી મળતા ઓછા પગારમાં કારકુનો અને બીજા તાબાના અમલદારોને તેમના પ્રસંગમાં આવનાર માણસો પાસેથી ગેરકાયદે વળતરો લઈને વધારો કરતો પડતો. તેને લખામણી (હક્ક–ઉલ્–તહરીર) કહેવામાં આવતી. હાથપોથીમાં હિસાબ તપાસનારને (મુશરીફ) આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપેલો છે, 'લોકો રાજીખુશીથી જે લખામણી આપે તે લેવી, કારણ જે માણસ રૂ. ૫૦)ને લાયક હોય તે રૂ. ૨૦)ના દરમાયામાં કેવી રીતે પોતાનો ગુજારો કરી શકે?'

: ૬ :

પરગણાનો ક્રોરી અર્થાત્ વસૂલાત અધિકારી

મહેસૂલ ઉઘરાવનાર ખરો અમલદાર ક્રોરી હતો. એ નામ એ ઉપરથી પડેલું કે મૂળમાં એક કરોડ દામ (અઢી લાખ રૂપિયા)ની ઊપજની જમીનનો રકબો તેના તાબામાં હતો. આ વ્યવસ્થા અકબરની હતી. (આઈન. ૧,૧૩) પરન્તુ પાછલા વખતમાં મહેસૂલની ઊપજ ગમે તેટલી હોય તોપણ એ હોદ્દાનું નામ વપરાશમાં રહ્યું હતું. પાછળથી તેનો અર્થ માત્ર 'લહેણાનો વસૂલાતદાર' અધિકારી થતો હતો, અને ગંજ એટલે બજારના ક્રોરીનો પણ એક વર્ગ હતો.

ક્રોરીએ પોતાના અધિકાર–પ્રદેશના પ્રમાણમાં શેહબંદી ફોજ રાખવાની હતી અને યોગ્ય વખતે બેદરકારી વિના મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું હતું. જે સ્થળો મહેસૂલ આપી ન શકે તેવાં હોય, ત્યાં મહેસૂલની માગણી કરવી નહિ, એમ કરતાં રખેને ખેડૂતો નાશી જાય. ધારાધોરણ કરતાં વધારે કંઈ પણ ઉઘરાવે નહિ તેવી તેણે પોતાના તાબાના નોકરોને તાકીદ આપવી, નહિ તો ઉચાપત માટે તપાસણી (વાસિલાત) થવાનો સંભવ છે. તેણે પ્રામાણિક થવું જોઈએ. (હાથપોથી, પૃ. ૬૪).

'આઈન–એ–અકબરી' (ભા. ૨, પૃ. ૪૩–૪૭)માં અકબરના સમયના આદર્શ વસૂલાતી અધિકારીની ફરજો અને સદ્‌ગુણો વર્ણવેલા છે; પરન્તુ સત્તરમા સૈકામાં તે ક્રોરી કરતાં ઊંચી પાયરીનો અમલદાર હોય એમ જણાય છે.

નવા ક્રોરીની નિમણૂકની સનદ આવી છે: 'અમીને કરેલી આકારણી પ્રમાણે દર મોસમે મહેસૂલ ઉઘરાવવું અને તે ફોતાદારને ભરવું. ફોજદાર અને અમીનની સલાહ પ્રમાણે ફોતાદારને પહોંચ આપીને નાણાં શાહી ખજાનામાં સંભાળપૂર્વક મૂકવાં. નિયમ પ્રમાણે હિસાબના ઉતારા, આવક ખરચની યાદીઓ અને બીજા કાગળો સરકારી

દફતરખાનામાં મોકલવા. નકીબ (?), તહસીલદારી વગેરે આબ્વાબ્ ઉઘરાવવા નહિ, નહિ તો એ પૈસા ગુનેગાર પાસેથી પાછા વસૂલ કરવામાં આવશે અને તેને બરતરફ કરવામાં આવશે.

: ૭ :

અમીન અને કાનૂંગો

અમીનનો શબ્દાર્થ પંચ અથવા બીજાની થાપણ સંભાળનાર (ટ્રસ્ટી) થાય છે. આ હોદ્દાની કામગીરી એ હતી કે મહેસૂલ ઉઘરાવનાર રાજ્ય અને તે આપનાર ખેડૂત એ બંને વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત પંચ તરીકે વર્તવું.

અમલદારોની ફરજો વિશેની હાથપોથી (૬૧–૬૩) અમીન અને તેના કામકાજ સંબંધી નીચેની માહિતી આપે છે:

'અમીને ધારાધોરણો (ઝાબિતા) સારી રીતે જાણવાં જોઈએ. એણે પ્રામાણિક તથા કાર્યનિપુણ થવું જોઈએ, તેમ જ દરેક બાબતના ગુણદોષ સંપૂર્ણ રીતે જાણવા જોઈએ. તેણે નિયમ પ્રમાણે આકારણી (મુશખ્ખા) કરવી અને સરકારી પૈસા ખાવા નહિ.

અમીનનું કામ રાજ્યમાં ખેતી કરાવવાનું છે. ખેતીની મોસમ શરૂ થયા પહેલાં તેણે કાનૂંગો પાસેથી મહેસૂલની આકારણીના અને ગામડાંઓના ક્ષેત્રફળના છેલ્લાં દશ વર્ષના કાગળો મગાવી લેવા, ફોરી, ચૌધરી, કાનૂંગો અને જમીનદારોની સાથે ગામડાંઓમાં ઘોડા ઉપર ફેરણીએ જવું, ગામડાંઓની ખેડાતી જમીનના વિસ્તાર અને હળની બરાબર સંખ્યાની તપાસ કરવી, અને કાનૂંગોના કાગળમાં જણાવેલા ક્ષેત્રફળ સાથે ખરેખરા ક્ષેત્રફળનો મુકાબલો કરવો, અને જો બંને સરખાં ન હોય તો વધારાને માટે–કાનૂંગો પાસે ખુલાસો માગવો અને ઘટાડાને માટે મુખીને ઠપકો આપવો, એવું જણાવીને કે, 'શા માટે કાનૂંગોએ ખોટી હકીકત મોકલી અને મુખીએ જૂઠી વાત કરી?'

'ત્યાર પછી આત્યારનાં ભગતી સંખ્યા ગામના ખેડૂતોના પ્રમાણમાં પૂરતી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી. જો પૂરતી સંખ્યા ન હોય તો ગામની ખેડાતી જમીનના પ્રમાણમાં બળદો અને બીજ લેવાને માટે તકાવી આપવી અને પછીના વર્ષના પહેલા હપ્તામાં વસૂલ કરવાને માટે જામીનખત લખાવી લેવાં અને કોરીઓ પાસે મુચરકા લખાવી લેવા.'

બધી પરિસ્થિતિની નોંધ કરવી, જમીનની કીમત, મુદત, વિસ્તાર અને મોંબદલાની નોંધવહી રાખવી, જમીનોની માપણી અને તપાસણીમાં મદદ કરવી, મહેસૂલ ભરનારાનાં મરણ અને વારસા વિશે અહેવાલ મોકલવા, અને જરૂર પડે ત્યારે સ્થાનિક રીતરિવાજ અને સરકારી કાનૂનોનો ખુલાસો કરવો—એ હતું. તેમને નકરી જમીનો તરફથી સાલિયાણું મળતું અને જુદાંજુદાં ભથ્થાં અને હકસાઈઓ મળતી.' (વિલ્સન, પૃ. ૨૬૦)

હાથપોથી નવા કાનૂંગોને આ પ્રમાણે સૂચના આપે છે: 'બાદશાહના કામકાજનો તમારા કાગળિયા ઉપર આધાર છે. તમારી કચેરીમાં તકસીમ (વિભાગ) અને મુઆઝમ (મુકાબલો)ના કાગળો રહે છે. નોંધપત્રોની બે નકલો રાખવી—એક તમારા ઘરમાં અને બીજી તમારી કચેરીમાં (કારકુનના કબજામાં), એટલા માટે કે આગ કે પૂરના સમયે એક નકલ તો બચવા પામે.'

: ૮ :

આબૂવાબ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા

નિયમસરની જમીનમહેસૂલ અથવા દાણ ઉપરાંતનાં જુદાંજુદાં નિમિત્તોથી ઉઘરાવવામાં આવતા આબૂવાબ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા સંબંધી હું હવે વિવેચન કરીશ. આ વેરા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ વખતોવખત ગેરકાયદે જાહેર કરતા અને પોતાના રાજ્યમાં તેમની મના કરતા, પરન્તુ તે થોડાક ફેરફાર સાથે જલદીથી પાછા ચાલુ થતા. 'મુઘલ સામ્રાજ્યની મહેસૂલનાં સાધનો' એ નામના પુસ્તકમાં ફારસી ભાષાની યાદીઓ ઉપરથી ફીરોઝશાહ તઘલકે (ઈ.સ. ૧૩૭૫) અને અકબરે (ઈ. સ. ૧૫૯૦) રદ કરેલા આબૂવાબો આપેલા છે. ઔરંગઝેબે ૨૯મી એપ્રિલ ૧૬૭૩ના ફરમાનથી મના કરેલા વેરા 'મિરાંતે અહમ્મદી'માં આપવામાં આવ્યા છે. પણ આ ત્રણે સાધનો બધી

બાબતમાં મળતાં આવતાં નથી. એ સમયના રદ થયેલા આબ્વાબોની મિરાતમાં સંખ્યા એકતાલીસની છે, જ્યારે એક પુસ્તકમાં ચુમોતેર છે, અને બીજામાં અઠ્ઠોતેર છે. બંગાળમાં આવા ચોરાણુ વેરા ઉઘરાવવામાં આવતા હતા, પરન્તુ તે માત્ર ગણોતિયા પાસેથી જ અને બ્રિટિશ કાયદાની અદાલતોએ ઓગણીસમી સદીમાં તેમને છેવટના રદ કર્યા હતા. આ પ્રમાણે આપણે આપણા ઇતિહાસની કેટલીક સદીઓમાં થયેલા આબ્વાબ્ના વિકાસનો સરખામણી કરીને અભ્યાસ કરી શકવાની સ્થિતિમાં છીએ.

આબ્વાબ્ કુદરતી રીતે છ મોટા વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે:

क સ્થાનિક ઉત્પન્નના વેચાણ ઉપરનું દાણ—હાલના હિંદુસ્તાનમાં સુધરાઈઓ જકાત લે છે તે પ્રમાણે, પરન્તુ તે વખતે રાજ્ય લેતું હતું.

ख સ્થાવર મિલ્કતના વેચાણ ઉપર કર. (હાલ પણ સ્ટામ્પ લાગત અને નોંધણી લાગત તરીકે ક્યાં નથી લેવાતો ? —અનુવાદક)

ग અમલદારોના પોતાના લાભ માટેના લાગા. અને રાજ્ય તરફથી ગમે તેવા પ્રસંગો ઉપર લેવાતી લાગતો અથવા કમિશનો.

घ અમુક પ્રકારના ધંધા માટે લેવાની પરવાનગીની લાગત.

ङ ફરજિયાત ફાળા.

च હિંદુઓ ઉપરના ખાસ વેરા.

ઔરંગઝેબે રદ કરેલા વેરા:

क ઊપજના વેચાણ ઉપરના વેરા

(૧) માછલાં
(૨) તેલ કે ઘી
(૩) અફીણ ઉપરની ચુંગી (પાઠ શંકાશીલ)
(૪) છાણાં
(૫) દૂધ અને દહીં

(૬) જંગલનાં ધાક(?)નાં પાંદડાં અને બાવળની છાલ (ગુંદ ?) (ત્રણેમાં જુદાજુદા પાઠ છે. 'મિરાત'માં એકલો બાવળ છે)

(૭) શાકપાંદડું

(૮) જંગલનાં ઘાસ, કાડી અને ઝાંખરાં

(૯) બજારનાં હાટડાંનું જમીનભાડું (ત્રણેમાં હાસિલ-ઇ-તહ (અથવા બહ્રા-ઇ-બઝારી. બજારી હાટડાનું ભાડું–પંડારી હાંસલ–ઔરંગઝેબે ઈ. સ. ૧૬૫૯માં રદ કર્યું હતું.)

(૧૦) તમાકુનો વેરો (મનુક્કીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે અમુક સંજોગોમાં ઈ. સ. ૧૬૬૬માં રદ થયો હતો)

(૧૧) ગુલાબજળ માટેનાં ગુલાબો (શંકાશીલ પાઠ)

(૧૨) શહેરો અને ગામડાંમાં બનતાં માટીનાં વાસણો

ब મિલ્કતના વેચાણ ઉપરની લાગત

(૧૩) જમીનનાં વેચાણ કે ગીરો ઉપર

(૧૪) ઘરો (હવેલી)નાં વેચાણ ઉપર

(૧૫) બાન (લડાઈમાં પકડાયેલાં માણસો) ઉપર

क અમલદારોના લાગા અને રાજ્યનાં હાંસલ

(૧૬) રાહદારી એટલે રસ્તાની ચોકીનો લાગો

(ઔરંગઝેબે ૧૬૫૯માં રદ કર્યો હતો. એ વેરાનો જુલમ અને દુરુપયોગ મારા 'ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ' ભા. ૩, પૃ. ૮૮–૮૯માં વર્ણવેલો છે. માત્ર ખાલસા મુલકોમાં જ આ વેરો રદ થયો, ત્યારે તેની ઊપજ પચીસ લાખ રૂપિયા હતી.)

(૧૭) ભાડાનાં ગાડાં, ઊંટ અને બેપિયાઓ ઉપરનું હાંસલ

(૧૮) પથ્થરનાં વજન (બાંટ) ઉપરની લાગત. ('મિરાત' ઉમેરે છે કે:—પથ્થર, લોખંડ વગેરેનાં વજન છાપતી વખતે)

(૧૯) પાઘડીઓ, માથાં અને ઘરોની ગણતરીની લાગત (દસ્તાર–સુમારી, સર–સુમારી, ખાના–સુમારી). આપણે

જાણીએ છીએ કે અકબરના સમયમાં ઘરોની સંપૂર્ણ ગણતરી થતી અને ગામડાંનાં દફતરોમાં તેની નોંધ રહેતી, પણ ફારસી ઇતિહાસોમાં કે યુરોપના મુસાફરોના અહેવાલોમાં વસ્તીની ગણતરી સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ નથી.

(૨૦) પૈસા સંબંધી દાવાઓની રકમનો ચોથો ભાગ રાજ્ય લેતું. (આપણા સમયની કોર્ટ–ફીની માફક) ઔરંગઝેબે આ લાગત, તેમજ દંડ અને પૂજાપાઠની લાગત બંધ કર્યાં હતાં, જોકે એને જૂના રિવાજ અને મુસ્લિમ ન્યાય પદ્ધતિનો ટેકો હતો.

(૨૧) શાહ દામી (રૂપિયાના તેવીસમા ભાગની લાગત. સ્પષ્ટ નથી)

(૨૨) નકરી જમીનના માલિકો પાસેથી લેવાતી રિવાજ પ્રમાણેની હકસાઈ (મુકરૂરરી)

(૨૩) જમીનની જમાબંદી (ચકબંદી) વખતે લેવાતા અનાજનાં ઉઘરાણાં

(૨૪) જમીનની કીમતઆંકણી (મુકીમી) વખતે લેવાતી લાગત. ('મિરાત'માં એમ છે કે, "સરકારે મેળવેલાં ઘરોના વેચાણની મુકામી")

(૨૫) ચરિયાણવેરો

(૨૬) છોકરાના જન્મનો વેરો

(૨૭) દારોગા અને કોટવાલીના લાગા ['મિરાત' ઉમેરે છે કે "જોખવાના કાંટા (દાંડી) નવા નાંખવાના હોય તે ઉપર"]

(૨૮) બળદની જોડ, ભારદારી ઊંટ, ડોળીઓ, પેટીઓ અને માલની ગૂણોની લાગત. (બજારોમાં દેખીતી રીતે પોલિસની સગવડ માટે ભેગાં કરેલાં.)

(૨૯) ખાસ પ્રસંગો અને ખાસ નામોના પ્રાચીન લાગા— સાલિયાણા (વર્ષમાં એકવાર), ફસલાન (મોસમમાં એક વખત) માહિયાન (મહિનામાં એક વખત), રોઝાવ

(દિવસમાં એક વખત), ખદિ ઉપર, દસ્તાર-બરારી(?), વગેરે.

(૩૦) સુકાઈ ગયેલી (અને પગે ચાલીને પાર કરી શકાય તેવી) નદીઓના હોડીઉતારના લાગા

(૩૧) કાગળોની કીમત (સરકારી દફતરમાં અને ખેડૂતોને અપાતી પહોંચોમાં વપરાતા)

(૩૨) ગોળ માટે શેરડીનો રસ ઉકાળવાના દરેક લોખંડના તાવડા ઉપર ('મિરાત' ઉમેરે છે કે "પણ ગોળની રસી ઉપર ઠરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે હાંસલ લેવાનું છે)

(૩૩) દાણાના વેપારીઓ, વણજારા અને બીજાઓ પાસેથી નવા નિમાયેલા અમલદારો તરફથી લેવાતાં નજરાણાં (પેશકશ)

(૩૪) સૂબેદારોએ ખાનગી ઘરો, મસીદો કે દુકાનોમાં માલિકોની રજા સિવાય મુકામ રાખવો નહિ.

(૩૫) (શાહી) છાવણીના કાગળો લઈ જવાને માટે લેવાતી હકસાઈ (રુકસતાન)

(૩૬) કિલ્લાઓના દરવાજે રહેતા રક્ષકોએ ત્યાં થઈને પસાર થનાર લોકો પાસેથી કંઈ લેવું નહિ.

(૩૭) મહસુલ-હ-સર-વ-બસી. (? સર-બસ્તીનો અર્થ વેરાને પાત્ર ન હોય તેની માફી)

ઘ ધંધાની પરવાનગીની લાગત

(૩૮) ખાટકીઓ પાસેથી

(૩૯) ખ્યાદાઓ પાસેથી

(૪૦) અને (૪૧) નવા આવીને વસેલા સુતરાઉ કાપડના દરજીઓ અને શેરડી પીલનારા પાસેથી.

(૪૨) છાપરાં સંચનારા અને ચોકિયાતો (પાસબાન) પાસેથી

(૪૩) સિક્કા કરાવતી વખતે સુતરાઉ કપડાં છાપનારા છીપાઓ પાસેથી

(૪૪) ભારદારી ઊંટો પાસેથી મુખીની લાગત (મુકાદ્દમી)

(૪૫) ઈંટો પકવનારા પાસેથી

(૪૬) લગ્નના વરઘોડામાં હાથના ચાળા કરનારા ભવૈયા લોકો પાસેથી (ઔરંગઝેબના એક કાગળમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે તેણે પોતાના રાજ્યકાળના અંતમાં આવા મૂકાભિનયો કાશ્મીરમાં બંધ કરાવ્યા હતા)

(૪૭) બંદૂકો ઉપરનો કર (? અથવા તે બનાવનારાઓ ઉપરનો ? માત્ર D પ્રતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.)

(૪૮) શિહાબુદ્દીન તાલીશે (૧૬૬૬) ફરિયાદ કરી હતી કે "મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન અને તેનાં બંદરોનો કબજો મેળવ્યો, ત્યારથી દરેક વેપારી પાસેથી હાંસલ લેવાનો નિયમ અને રિવાજ હતો.—ગુલાબ વેચનારથી માંડીને માટી વેચનાર સુધી, ઝીણું કાપડ વણનારથી માંડીને ખાદી વણનાર સુધી."

ङ ફરજિયાત ફાળા અને નજરાણાં

(૪૯) ઈદના તહેવારે વેઠ લેવી અને ફરજિયાત રોશની કરાવવી.

(૫૦) શુબ-ઈ-બરાત, (પેગંબરનો જન્મદિવસ-અનુ૦), દિવાળી અને શવ્વાલ મહિનાના પહેલા દસ દિવસ રાત્રે ફરજિયાત રોશની કરવી.

(૫૧) વેઠ-બિગાર (મૂળ ભેટ-બેગાર)

(૫૨) મેવા મગાવવાનો હુકમ. (બાદશાહના ભોજન માટે પ્રાંતોમાંથી મફત મગાવવાનો.) [આ Z અને D પ્રતનો પાઠ છે. 'મિરાત' લખે છે કે "મગાવેલા મેવાને થતી નુકસાનીના (બદલાપેટે)" અને થોડી લીટીઓ પછી ઉમેરે છે કે "(બાદશાહને મોકલવાના) મેવાની ટોપલીઓ ગામડાંની નજીકના રસ્તાના વહેવારને લીધે બગડે છે અને તેનો દુરુપયોગ થાય છે. અને તેથી સરકારી માલ

લઈ જનારા વટેમાર્ગુઓને કનડે છે.” આપણે જાણીએ છીએ કે અલ્લાહાબાદ, માળવા અને ખાનદેશમાંથી કેરીઓ, જોધપુર અને ઠઠ્ઠામાંથી દાડમો અને ગુજરાતમાંથી તરબૂચ અને બીજી ઘણી જાતના મેવા બાદશાહને નિયમિત રીતે મોકલવામાં આવતા હતા.

ચ હિંદુઓ ઉપરના કર

(૫૩) ગંગા અને બીજી પવિત્ર નદીઓમાં નહાવાનો લાગો.

(૫૪) ગંગામાં નાંખવાનાં અસ્થિઓ લઈ જવા માટેનો લાગો.

ઔરંગઝેબે રદ કરેલા બીજા ઘણા લાગા ગેરકાયદાના વેરા સંબંધી નથી, પરન્તુ કુરાન વિરુદ્ધના રિવાજો સંબંધી છે. આને કરવેરા સાથે સંબંધ નથી અને તેથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

ઉપર આપેલી ઘણી બાબતો બહુ અચકાતાં અચકાતાં આપી છે, કારણ કે ફારસી લખાણોના પાઠ અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે, તેથી કલકત્તા હાઇકોર્ટે રદ કરેલા વેરાની યાદી હું અહીં આપું છું. તેમનાં નામ ઉપરથી જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાશે:—

(૧) ઝબીત બત્તા અથવા રિવાજવેરો (૨) મેહમાની (અતિથિકર) અને નજરાણાં (૩) બારદાન, બત્તા અને કોટવાલી તમાકુ. (૪) ચંદા અથવા ફાળો, (૫) કાઝીની લાગત (૬) નજાઈ એટલે પાડોશીનું મરણ થાય કે તે નાશી જાય તો તેને લીધે સરકારને ખોટ આવે તે પૂરી કરવાને હયાત ખેડૂતો ઉપરનો લાગો (૭) તૈયાર થયેલા ગોળ ઉપર દર મણે અમુક શેર ગોળ લેવાનો લાગો (૮) જમીનદારીમાં જોટેદારના (ખાતેદાર?) જોટ (?) ઉપર ઢોર ચરાવવાનો લાગો (૯) રખુમત એટલે પરચૂરણ બાબતો. (૧૦) પરબી એટલે તહેવારનો લાગો (૧૧) પટવારીની હકસાઈ (૧૨) પટવારીની રોજી અને સીધાં (૧૩) પાસબાની એટલે ચોકિયાતવેરો (૧૪) ભેટ અને બેગાર, વગેરે.

પ્રકરણ ૬ (૬)

મુઘલ સત્તા: તેની સિદ્ધિ અને નિષ્ફળતા

: ૧ :

મુઘલ રાજ્યતંત્રની રાજકીય અસર

મુઘલ સત્તાએ હિંદને આપેલો વારસો કયો? મુઘલ સામ્રાજ્ય, જ્યારે ઘણામાં ઘણું વિસ્તર્યું હતું, ત્યારે તેણે અશોક અથવા સમુદ્રગુપ્તના કરતાં પણ આપણા દેશનો વધારે બહોળો ભાગ રોકયો હતો. આ હિંદુ સામ્રાજ્યો એકરસ થયા વિનાના સ્વતંત્ર પ્રાંતોનાં ઢીલાં બંધનોથી જોડાયેલા વિસ્તારો હતા અને તેમની પ્રજાઓમાં રાજકીય ઐક્ય કે રાષ્ટ્રિયતાની સમજ તેમણે ઉત્પન્ન કરી નહોતી. દરેક પ્રાંત પોતાનો જુદો જીવનવ્યવહાર ચલાવતો, પોતાની પ્રાચીન પરિચિત રાજ્યપદ્ધતિ (જો કે મધ્યસ્થ સરકારના પ્રતિનિધિની સત્તા નીચે) ચાલુ રાખતો અને પોતાની સ્થાનિક ભાષા વાપરતો. તેથી ઊલટું, અકબરના રાજ્યાભિષેકથી મહમ્મદશાહના મરણ સુધીનાં મુઘલ સત્તાનાં બસો વર્ષોએ (૧૫૫૬–૧૭૪૯) ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણના પણ ઘણા ભાગને દરબારી ભાષાની એકતા, રાજ્યવહીવટનું તંત્ર, નાણાંવ્યવસ્થા અને હિંદુ ધર્મગુરુઓ અને સ્થાયી ગામડાંના લોકો સિવાય બાકીના વર્ગોને સર્વસામાન્ય ભાષા અર્પ્યાં હતાં. મુઘલ બાદશાહોના સીધા કાબૂ હેઠળ નહિ તેવા પ્રદેશોમાં પણ પાડોશી હિંદુ રાજાઓએ મુઘલાઈના રાજ્યવહીવટનું તંત્ર, સરકારી લખાણોની પરિભાષા, દરબારી અદબ અને આર્થિક વ્યવસ્થા—એ બધાંની નકલ કરી હતી.

મુઘલ સલ્તનતના વીસે વીસ સૂબાઓ (પ્રાંતો) ઉપર બરાબર સરખા વહીવટી તંત્રથી, સામાન્ય પદ્ધતિથી અને એક જ જાતના

હોદ્દાઓથી રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું. બધાં સરકારી લખાણોમાં, ફરમાનોમાં, સનદોમાં, જાગીરોના ઇનામી લેખોમાં, પરવાનાઓમાં, ખરીતાઓમાં અને પાવતીઓમાં માત્ર એકની એક ફારસી ભાષાનો ઉપયોગ થતો હતો. માત્ર ટંકશાળોનાં ગામનાં નામના ફેરફારવાળા, પરન્તુ એકસરખી જાતના, સરખી શુદ્ધિવાળા અને સરખા નામવાળા નાણાંના સિક્કાઓ સાથેનું અર્થતંત્ર આખી સલ્તનતમાં એક જ ધોરણ ઉપર ચાલતું હતું. અમલદારો અને સૈનિકોને એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં વારંવાર બદલવામાં આવતા હતા. આ પ્રમાણે એક પ્રાંતના રહીશને બીજા પ્રાંતમાં ઘર જેવું ગોઠી જતું; વેપારીઓ અને મુસાફરો એક શહેરથી બીજે શહેર, એક પ્રાંતથી બીજે પ્રાંત સરળતાથી ફરતા અને આ વિશાળ દેશની શાહી એકતા બધા અનુભવતા. તેમ છતાં આ રાજ્યકીય એકતામાંથી રાષ્ટ્રિયતા જન્મી શકી નહિ, કારણ કે લોકોને ઐહિક સ્વતંત્રતા હતી નહિ, પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં હિસ્સો હતો નહિ. તેઓ નાગરિકો હતા નહિ, પરન્તુ માત્ર એક સામ્રાજ્યની સમાન ફરજેનો બોજો ઉઠાવતા પ્રજાજન હતા.

:૨:

મુસ્લિમોની હિંદને બીજી ભેટ તે ઐતિહાસિક સાહિત્ય છે. હિંદુઓમાં કાલક્રમગણનાની બુદ્ધિનો અપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો, એનું કારણ કદાચ એમ હશે કે એમની નજર અમરતા ઉપર ચોટી રહેતી અને આ મિથ્યા જગત અને માયાના આવરણ પ્રત્યે તેમને તિરસ્કાર રહેતો. મુસ્લિમ સમય પહેલાંના કાળમાં હિંદુઓએ સાચો ઇતિહાસગ્રંથ રચ્યો નથી અને સંસ્કૃતમાં માત્ર ચાર જ રાજકીય જીવનચરિત્રો સચવાઈ રહ્યાં છે. અને એ ચારેમાં હકીકતો તો અલંકારો, શૈલીનાં વમળો અને આડીઅવળી ઉક્તિઓના ઢગલામાં દટાયેલી છે. એકેમાં તારીખો તો છે જ નહિ. જ્યારે હિંદુઓ ફારસી શીખ્યા અને ફારસી નમૂના પ્રમાણે એ ભાષામાં પોતાના સમયના ઇતિહાસો અથવા

નોંધવહીઓ લખતા થયા, ત્યારે પણ તેમના ગ્રંથોમાં તારીખોનો તો અભાવ જ રહ્યો હતો.

તેથી ઊલટું, યાહૂદીઓ, ફિનિશિયનો અને સેમેટિક પ્રજાઓની માફક આરબોની બુદ્ધિ લુખ્ખી, વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારુ છે. તેમની બધી નોંધોમાં કાલાનુક્રમનું ચોકઠું હોય છે અને એમના કાગળોમાં હમેશાં તારીખો અને મહિના લખેલા હોય છે. મુસલમાનોના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ગમે તે ખામીઓ હશે, પરન્તુ તેઓ તારીખોની સમૃદ્ધિ તેમાં ભરવાને ચૂકતા નથી. આ પ્રમાણે આપણા ઐતિહાસિક અભ્યાસનો પાયો દૃઢ બને છે. એક જ સનનો ઉપયોગ—પેગંબરની હિજરતથી શરૂ થતો અને ચાંદ્ર વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાતો—મુસલમાનોને ઘણો ફાયદાવાળો થયો હતો, કારણ કે તેનાથી મુસ્લિમ અમલ નીચેની આખી દુનિયા તારીખોના સરખા ધોરણની અસર નીચે આવી હતી—હિંદુ ઉત્કીર્ણ લેખો અને પુસ્તકોમાં મહિનાઓ અને વર્ષની લંબાઈમાં અને જુદાજુદા પ્રકારના સંવતોના ગૂંચવાડામાં તેની સરખામણી દેખીતી તરી આવે છે. એક જ દાખલો જોઈએ-હિંદુઓનું ચાન્દ્રસૌર વર્ષ કે જેમાં મહિનાના સુદિ અને વદિ એવા બે પક્ષ હોય છે તે તેમના આરંભ અને અધિક માસના સંબંધમાં ઉત્તર હિંદમાં અને દક્ષિણ હિંદમાં સરખું નહોતું. આથી સત્તરમી સદીનાં જૂનાં મરાઠી બખરોની આવી તારીખોને મળતી ખ્રિસ્તી તારીખો ચોક્કસાઈથી કાઢવી તે કામ લગભગ અશક્ય જેવું છે. મુસ્લિમ તારીખો એકસરખી અને સારી રીતે જાણીતી પદ્ધતિને અનુસરે છે.

: ૩ :

બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક

ત્રીજું, બૌદ્ધધર્મની પડતી પછી હિંદ અને તેની બહારના એશિયાના દેશો વચ્ચેનો સંપર્ક જે તૂટી ગયો હતો તે મુઘલ સલ્તનતમાં

અને તેના પૂર્વગામી પઠાણ સમયમાં પણ ફરી પાછો ચાલુ થયો હતો. અફઘાન સરહદના ઘાટો મારફતે બુખારા અને સમરકંદ, બલ્ખ અને ખુરાસન, ખ્વારિઝ્મ અને ઇરાન એમાંથી હિંદુસ્તાનમાં જનસંખ્યા અને વેપારનો પ્રવાહ શાન્ત રીતે વહ્યા કર્યો હતો, કારણ કે મુઘલ સામ્રાજ્યના અંત સુધી અફઘાનિસ્તાન દિલ્હીના સુલ્તાનના તાબામાં હતું. બોલનઘાટમાં થઇને દક્ષિણ અફઘાનિસ્તાનના કંદહાર અને ત્યાંથી ઇરાન જતા રસ્તે જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં દર વર્ષે માલથી ભરેલાં ચૌદ હજાર ઊંટ પસાર થતાં હતાં. આપણા પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો—ડફ્રા, ભરૂચ, સૂરત, ચૌલ, રાજપૂર, ગોવા (પોર્ટુગીઝોએ જીત્યા પહેલાં) અને કારવાર—અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કી, મિસર, બારબરી, હબસિસ્તાન અને ઝંગબાર એ દેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમાં દરિયામાર્ગે આવવાના દરવાજા હતાં. પૂર્વ કિનારાનું બંદર મછલીપટ્ટણ જે ઈ.સ. ૧૬૮૭ સુધી ગોળકાંડાના સુલ્તાનોને અને ત્યાર પછી મુઘલોને તાબે હતું, ત્યાંથી સિંહલદ્વીપ, સુમાત્રા, જાવા, સિયામ અને ચીન સુધી વહાણો જતાં હતાં. આરબો એમના પિત્રાઈ યાહૂદીઓની સાફક જન્મસિદ્ધ વેપારીઓ છે અને તેમને દરિયો ખેડવાનું બહુ ફાવે છે. (Periplus of the Erythrean Sea નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે) ઇસ્વી સનના પહેલા સૈકામાં હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનો વેપાર તેમના એકહથ્થુ કાબૂમાં હતો. અને હવે પશ્ચિમ એશિયા, મધ્ય એશિયા અને મલાયાના કેટલાક ભાગમાં તેમનો ધર્મ અને પવિત્ર ભાષા ફેલાવો પામ્યાથી એશિયા અને આફ્રિકાના દરિયાઈ વેપારમાં તેમને મોટામાં મોટી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.

જે મુસલમાનોએ શરૂ કર્યું, તે અંગ્રેજોએ પૂરું કર્યું. આજે હિંદના એકમાર્ગીપણાનો ભંગ થયો છે અને તે અત્યારે બહારની સમસ્ત દુનિયાના આર્થિક, સાંસ્કારિક અને રાજકીય પ્રવાહોમાં પૂરજોસથી તણાયે જાય છે.

: ૪ :

ઇસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો

ચોથું, હંટર અને બીજા કેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા બ્રાહ્મણો અને વર્ણવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ ઇસ્લામની અસરને આભારી હતાં. પણ આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિંદુઓના બધા ઉચ્ચ તત્ત્વચિંતકો, બધા ધર્મસુધારકો અને અનન્ય ભક્તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તની ઘોષણા કરતા આવ્યા છે અને લોકઆરાધનાના અસંખ્ય દેવોમાં એક સર્વાતીત પુરુષોત્તમને પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે. તેથી ઇસ્લામે હિંદુઓને એકેશ્વરવાદ શીખવ્યો એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક સત્ય નથી. ખરેખર તો એવું બન્યું હતું કે મધ્યહિંદની હિંદુઓની આ પૃથક્તાદર્શક પ્રવૃત્તિઓને તેમના નજીકના પડોશી મુસલમાનોની હાજરીને લીધે ઘણો વેગ મળ્યો હતો.

ઇસ્લામ અને હિંદુધર્મને એકરસ કરવાને અને તેમની વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને બીજાં બહારનાં ધાર્મિક ચિહ્નો ઉપર ભાર મૂક્યા સિવાય બંને ધર્મોના ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યો માટે સમાન મેળાપની ભૂમિકા ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઘણા પંથો ઊભા થયા હતા. કબીર અને દાદુ, નાનક અને ચૈતન્યનો આ ઉદ્દેશ હતો. તેમણે હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી તેમના અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા અને બ્રાહ્મણ અને મુલ્લા બંનેની જુનવટનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વળી, હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી વિશેષ સુશિક્ષિત અને ધર્મનિષ્ઠ જેઓ હતા તેમને માટે સમાન ભૂમિકા સૂફી પ્રવૃત્તિએ તૈયાર કરી હતી. મધ્યહિંદના ઉપર જણાવેલા લોકપ્રિય પંથોની માફક સૂફીવાદ અશિક્ષિત જનોમાં કદી ફેલાયો નહોતો. તે તત્ત્વતઃ એવો પંથ હતો—ઘણીવાર તો બુદ્ધિ અને હૃદયના આનન્દરૂપે—કે જે ધર્માંધતાથી પર એવા તત્ત્વચિંતકો, ગ્રંથકર્તાઓ અને ગૂઢ તત્ત્વવાદી-

ઓને માટે જ નિર્માણ થયો હતો. સૂફીવાદનું પ્રાચ્ય સ્વરૂપ તે હિંદુઓના વેદાન્તની એક શાખા છે અને તે અકબરના સમય પછી ઝપાટાબંધ ફેલાયો અને વિકાસ પામ્યો. ફારસી ભાષાના સૂફીવાદના સાહિત્યનો બહુ મોટો ભાગ હિંદુઓએ રચેલો છે. જોકે તેમાં સાહિત્યિક ગુણ બહુ જ ઊતરતા પ્રકારના છે, તોપણ આપણા લોકોમાં સત્તરમા અને અઢારમા સૈકામાં તે પંથ વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે. આનું કારણ કદાચ રાજકારણી અંધાધૂંધી અને આર્થિક પાયમાલી જે મુઘલ સામ્રાજ્યની પડતીની સાથે દેશમાં ફેલાયાં તેમાંથી વિશ્રાન્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ ગણી શકાય. આ લોકપ્રિય સંપ્રદાયો અને સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનથી શાસન કરતી અને શાસિત પ્રજાઓ એકબીજાના ગાઢ પરિચયમાં આવેલી.

:૫:

સમાજ, સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર મુસ્લિમ અસર

પાંચમું, ઉત્તર હિંદમાં હિંદુઓના સામાજિક રીતરિવાજનાં ઘણાં તત્ત્વો ઇસ્લામી અસરના પરિણામરૂપે છે, જેનાથી આપણા ઉચ્ચ વર્ણના પોશાકમાં અને લોકપ્રિય સાહિત્યમાં પણ કેટલેક અંશે ફેરફાર થયા હતા, અગર જોકે આમવર્ગના લોક તો તેનાથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યા હતા.

વળી, શિકાર, બાજબાજી વગેરે બીજા ઘણા ક્રીડાવ્યવસાય પદ્ધતિ અને પરિભાષામાં મુસ્લિમ બન્યા હતા. ફારસી, અરબી અને તુર્કી શબ્દો હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી ભાષાઓમાં મોટા પ્રમાણમાં દાખલ થયા છે. તેનું બરોબર દૃષ્ટાન્ત અંગ્રેજ જીવન અને ભાષા ઉપર કરેલી નોર્મન વિજયની અસરમાં મળે છે. ઘણે ભાગે તુર્કીની મારફત યુરોપ પાસેથી અને થોડે ભાગે ઇરાન પાસેથી શીખીને મુસલમાનોએ યુદ્ધકલાનો બહુ સારો વિકાસ કર્યો હતો. હિંદુ સમયના રાજાઓ નાનાં લશ્કરો અથવા તો નાની ટુકડીઓની સંખ્યાઓનો

સમૂહ યુદ્ધમાં ઉતારતા. પરન્તુ મુઘલ બાદશાહો એક જ સર્વોપરિ સત્તાના કાબૂ હેઠળ રહેતા વિશાળ લશ્કરની આગેવાની લેતા; અને તેની વ્યવસ્થા કરવામાં મોટાં વ્યવસ્થાબળ અને શક્તિની જરૂર પડતી. આથી હિંદુ સમયમાં શક્ય હતું તે કરતાં સરદારીનું પાણી બતાવવાને વધારે તકો સાંપડતી. માત્ર વ્યવસ્થાના દષ્ટિબિંદુથી જોતાં (સાચી કાર્યસાધકતા અને યુદ્ધના યંત્રની વાત તો દૂર રહી) મુઘલ લશ્કર દરેક શાખામાં લગભગ સંપૂર્ણ હતું.

સંસ્કૃતિની સામાન્ય પ્રગતિ અને તોપખાનું દાખલ થવાના પરિણામરૂપે હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોએ કિલ્લેબંદીમાં ઘણો સુધારો કર્યો હતો.

મુસ્લિમ અમલે સ્થાપત્યમાં સ્પષ્ટ પ્રગતિ કરી હતી. હિંદુ રાજાઓ પોતાનાં ધન અને ચાતુર્યનો ઉપયોગ મંદિરો બાંધવામાં કરતા હતા. તેમના બધા રાજમહેલો નાશ પામ્યા છે અને તેઓ કંઇ ઊંચા પ્રકારના કે મૂલ્યવાન નમૂનાના હોય તેમ લાગતું નથી. પરન્તુ મુસલમાનોએ મસીદો ઉપરાંત રાજમહેલો અને મકબરા બાંધ્યા હતા. અર્ધવર્તુલ કમાનો અને ગોળ ગુંબજો વિશિષ્ટ રીતે મુસ્લિમ શૈલીનાં છે અને તે પ્રમાણે ભૂમિતિની આકૃતિઓ પ્રમાણે રચેલા પ્રમાણબદ્ધ બગીચાઓ પણ એમની જ કળા છે.

લલિત કલાઓના પ્રદેશમાં મુસલમાનોનું સૌથી વિશેષ કીમતી અર્પણ હિંદી–સારાસન ચિત્ર સંપ્રદાય છે. મુસલમાનોએ બુખારા અને ખુરાસાન મારફતે ચીનની ચિત્રકલા દાખલ કરી હતી અને અકબરના દરબારમાં આ કલા હિંદુઓની દેશ્ય ચિત્રકલાની સાથે મિશ્રિત થઈ— બેદરકારી અને ગરીબાઈ હોવાં છતાં એ દેશ્ય કલાની પ્રણાલિકાઓ તે વખતે અવશિષ્ટ રહી શકી હતી. આ મિશ્રણનું પરિણામ એ આવ્યું કે ચિનાઈ વિશિષ્ટતાઓ જલદીથી પાછી નીકળી ગઈ અને સ્પષ્ટ પરદેશી કલાસંયોજનનાં તત્ત્વો હોવા છતાં તેને શુદ્ધ હિંદી સ્વરૂપમાં અપનાવાયાં. આ પ્રમાણે મુઘલ સમયમાં ચિત્રકલાનું સાચું પુનર્જીવન

થયું અને આ ક્ષેત્રમાં આપણા કલાકારોએ ઊંચામાં ઊંચી પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યું. અત્યારે પણ એ શૈલી 'હિંદી કલા' કે 'મુઘલ ચિત્રકલા'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાતી રાજપૂત શૈલીમાં માત્ર મુઘલ કે હિંદી–સારાસન તરેહમાં હિંદુ પૌરાણિક કે રામાયણ–મહાભારતીય વિષયો આલેખેલા છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે મુસ્લિમ અમલે સામાન્ય રીતે અને મુઘલ સામ્રાજ્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાલના હિંદમાં મહાન અને હિતકારક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. ત્યારે તે અમલ નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હિંદની મુસ્લિમ રાજસત્તાનાં બલાબલની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

: ૬ :

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તત્ત્વો

પહેલાં હિંદમાંના મુસલમાનોને સામાન્ય ભાષા, સામાન્ય પ્રણાલિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિતાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચમાં સામાન્ય રાજકીય દરજ્જાનો લાભ હતો. ન્યાતોના ભેદનો અભાવ અને ઇસ્લામનો પ્રજાસત્તાક જુસ્સો—એ બેનાથી વિજેતા જાતિમાં બંધુત્વનો ભાવ પ્રસર્યો હતો. આથી અઢારમી સદીમાં પાયમાલી થઈ તે પહેલાના સમયમાં મુસ્લિમ હિંદની રાજસત્તા પરદેશી હુમલાની સામે વારંવાર અદ્વિતીય એકસંપી બતાવતી: મુસ્લિમ સત્તાધીશોના બળનું બીજું એક કારણ એ હતું કે તેમણે ડહાપણથી ગામડાંના વહીવટનું તંત્ર યથાસ્થિત રહેવા દીધું હતું અને હિંદુ સમયની મહેસૂલી-પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો નહોતો અને મહેસૂલી ખાતામાં હિંદુ અમલદારોને એકલાને જ નોકરીમાં રાખ્યા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજધાનીમાં રાજવંશમાં થતા પલટાથી કરોડો ગામડિયાનાં જીવનો ક્ષોભ પામતાં નહિ અને તેમના નવા માલિકોથી અસંતુષ્ટ થવાનું અને તેમની સામે થવાનું તેમને કારણ મળતું નહિ.

: ૭ :

આવી વસેલા મુસ્લિમોનું હિન્દીકરણ

હિંદમાં ચઢાઈ કરીને આવેલી મુસ્લિમ જાતિઓના લાંબા વસવાટને લીધે તેમનું પરદેશી સ્વરૂપ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું ગયું અને આખરે સત્તરમી સદીની પછી તો બુખારા, ઇરાન અને અરબસ્તાનથી આવનારા નવા માણસોને પોતાના સમાજમાં સહેલાઇથી ભેળવવાનું કામ હિંદના મુસ્લિમોને ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. (હિંદુસ્તાનની આબોહવાથી તેમના શરીરના બાંધામાં અને રંગમાં પડેલો ફેરફાર આનાથી તદ્દન જુદો હતો.) હિંદી મુસલમાનોએ ઘણાં હિંદી મંતવ્યો, ખોરાકની વાનીઓ અને હિંદી ભાષા નામે હિંદુસ્તાની (ઝબાન–ઈ–હિંદવી)–કે જેનું વ્યાકરણ–કલેવર સંસ્કૃતનું છે, જોકે તેનો શબ્દકોશ હિંદી ઉપરાંત ફારસી અને અરબી શબ્દોથી ભરેલો છે—એ તત્ત્વોને અપનાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે સૈકાઓ વ્યતીત થતાં હિંદી મુસલમાનો બહારના એશિયાપ્રદેશમાંના તેમના ભાઈઓથી લગભગ પૂર્ણ રીતે જુદા પડી ગયા હતા. પાછળથી હિંદમાં આવતા મુસ્લિમ આગંતુકો દેશની પ્રજામાં ભળી જતા હતા ખરા, પરન્તુ તે તો બે કે ત્રણ પેઢીઓ પસાર થયા પછી; એટલા વખતમાં તો તેઓ સ્પષ્ટ રીતે હિંદી ખાસિયતો મેળવી લેતા અને પોતાની પરદેશી વિશિષ્ટતાઓનો ત્યાગ કરી દેતા.

વિશાળ સંખ્યાવાળા હિંદુતત્ત્વની વચ્ચે અને શુદ્ધ હિંદી વાતાવરણની નીચે આ દેશમાં સૈકાઓના વસવાટે મુસલમાનો ધીમે ધીમે આ દેશની પ્રજામાં કેટલીક રીતે સમરસ થઈ ગયા હતા. હિંદી મુસલમાનોની મોટી સંખ્યા સ્થાનિક સ્ત્રીઓને પરણતી અને હિંદુધર્મમાંથી (અથવા વિકૃત બૌદ્ધ ધર્મમાંથી) વટલાયેલા વિશાળ સંખ્યાનાં મનુષ્યોને પોતાની અંદર દાખલ કરતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમણે પોતાની રક્તશુદ્ધિ અને પૃથક્–જાતિવિશિષ્ટતા ગુમાવી દીધી. તેઓએ હિંદુઓના રિવાજો, મંતવ્યો અને જિંદગીની રસમો પણ

અપનાવ્યાં. મધ્યકાળના હિંદના ધર્મો, સૂફીવાદ, ઉર્દૂ ભાષા અને હિંદી–સારાસન કલા એ બધાં જીતનાર અને જિતાયેલી પ્રજાની સહિયારી માલિકીનાં હતાં અને વર્ણવ્યવસ્થાની કાળમીંઢ પથ્થરની દીવાલોને અનુકૂળ થાય તેટલી દૃઢ રીતે તેઓ એક બીજામાં ભળવાના વલણ-વાળી હતી. હિંદુઓની હલકી કોમો મુસ્લિમ પીરોને પૂજતી અને મશહૂર મુસ્લિમ ઓલિયાને તો શિવાજી જેવા હિંદુ જુનવટના હિમાયતીઓ પણ સંમાનતા. બંગાળાના નિરક્ષર મુસ્લિમ ખેડૂતો અને જ્યાં ખબરદાર અને સુધારક મુલ્લાની ગેરહાજરી હોય તેવા બીજા પ્રાંતોના મુસ્લિમ ખેડૂતો પણ હિંદુ ધાર્મિક ઉત્સવોમાં અને લોકપ્રિય ગ્રામદેવોની પૂજામાં ભાગ લેતા, જેમ અત્યારે બિહારની હલકી કોમના હિંદુઓ મુસલમાનો જેટલા જ ઉત્સાહથી મોહોરમના વર-ઘોડાઓમાં ભાગ લે છે.

અગરજોકે જૂનાં ધર્મપુસ્તકો અને દૃઢ સિદ્ધાન્તો બંને કોમોને જુદી રાખતા, તોપણ આ પ્રમાણે હિંદના એક જ સૂર્યના છત્ર નીચે તેમનું સમાન ભાગ્ય અને જિંદગીનાં સમાન સુખ દુઃખો તેમને એક બીજાની વધારે ને વધારે નજીક હડસેલતાં અને આ ચાલુ વર્તતી રહેલી ક્રિયાઓમાં કોઈ ધર્મસુધારક સુલ્તાન કે બાદશાહ જેહાદ ઉઠાવે તેટલા ટૂંકા સમયનો જ વિક્ષેપ અવારનવાર શરૂ થઈ પાછો શાંત પડી જતો.

: ૮ :

રાજ્યમાં વિનાશક બળો

હિંદમાં મુસ્લિમ રાજ્યપ્રદેશ વ્યવસ્થિત મધ્યસ્થ સરકારના સીધા કાર્યના પરિણામરૂપે નહિ, પરન્તુ વ્યક્તિગત સરદારોએ વિસ્તાર કર્યા પ્રમાણે હતો. બેશક શોભાના રાજ્યકર્તા તરીકે નામનો સુલ્તાન હમેશાં રહેતો, પરન્તુ જે ઉત્સાહી અને ધર્માંધ સરદારો સરહદથી દૂરનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લેતા તે મધ્યસ્થ સરકાર પ્રત્યે માત્ર નામની વાફાદારી

દેખાડતા અને તેઓ સુલતાનના એક શબ્દ માત્રથી દૂર કરી શકાય તેવા પગારદાર નોકરો હોવાને બદલે લશ્કર અને ખજીનાના માલિકો થઈ પડ્યા હતા. મેકોલે પોપ ઉપરના પોતાના પ્રખ્યાત નિબંધમાં લખે છે કે રોમન કૅથોલિક પંથ પોતાના નિયમિત પગારદાર પાદરીઓનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય નવા માણસોને વટલાવવાને પોતાની નોકરીમાં ન હોય તેવા ધર્માંધોના ઉત્સાહને કામે લગાડે છે અને આ ઉત્સાહ-ઘેલા મનુષ્યોની સ્વયંસેવામાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે. પોતાના રાજ્યના વિસ્તાર અને ચઢાઈઓના સમયમાં મુસ્લિમ હિંદના મધ્યસ્થ રાજ્યકર્તાની પણ એવી જ રાજનીતિ હતી. તે પોતાના ધર્મના ઉત્સાહ-ઘેલા સાહસિકોની સાથે સરસ સંબંધ જાળવી રાખતા હતા; તે તેમના બહાદૂરીભરેલા કાર્યારંભ અને ઝનૂની પ્રયત્નોનો લાભ લઈ લેતા, અને પોતાનાં માણસો કે પૈસાનો ઉપયોગ કરતા નહિ. તે જ વખતે પોતાની બેહદ તાબેદારીનો દાબ રાખ્યા સિવાય અને તેમણે જીતેલા અને સત્તાધીન બનાવેલા પ્રાંતો ઉપર કડક કાબૂ રાખ્યા સિવાય તે તેમને રાજી રાખવાને પ્રયત્ન કરતા.

જ્યાંસુધી નવો નવો પ્રદેશ જીતવાને માટે મળતો ગયો ત્યાં-સુધી તો આ ગોઠવણ ઠીકઠીક કામ આવી. પણ જ્યારે મુસ્લિમ રાજ્ય-વિસ્તાર પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં લાંબામાં લાંબી યથાશક્ય હદ સુધી પહોંચી ગયો, ત્યારે બંડ, કાવતરાં, રાજ્યકર્તાનાં ખૂન, વારસા માટેનાં અંધાધૂંધીભરેલાં યુદ્ધ વારંવાર થવા લાગ્યાં, કારણ કે મુસ્લિમ ચઢાઈની જૂની (એટલે ત્યાંલગી લાભદાયક નીવડેલી) યોજનાથી સ્થાનિક સ્વાયત્ત સત્તાને જ પોષે તેવા કેન્દ્રાપસારી અને પૃથક્તાજનક જુસ્સાનો વારસો મળ્યો હતો. આ વારંવારના રાજ્યવંશના પલટા અને શિરજોરીવાળા આંતરવિગ્રહોથી સંસ્કૃતિની પ્રગતિ, દેશની આર્થિક ઉન્નતિ અને સંસ્થાઓની વિકાસગતિ અટકી ગઈ. લેટિન ભાષાની એક કહેવત સાચી છે કે ‘હથિયારો ખખડે, ત્યાં કાયદા રખડે.’

: ૯ :

લોકોનો ક્રમિક વિનાશ

ઇસ્લામમાં વંશપરંપરાગત અમીરાત નહોતી કે ખાનગી મિલ્કતના હક્કનો સ્વીકાર નહોતો. દરેક અમીરની જાગીર અને તેની જાત-મિલ્કત તેના મરણ પછી રાજ્ય તરફથી જપ્ત કરવામાં આવતી. જો તેના છોકરાને તેમાંથી કંઈ ભાગ મળતો તો તે માત્ર રાજ્યકર્તા તરફથી મહેરબાનીની રાહે જ. ખરેખર આ કાનૂનથી વૈયક્તિક પ્રયત્નોમાં કચાશ રહેતી, તેમ તેનાથી સંસ્કૃતિનો પાયો જ નાશ પામતો—ભૂતકાળની બચતનો ભવિષ્યકાળની સુધારણા માટે ઉપયોગ કરવો તે આવા સમાજમાં બધું માયાવી જ ગણાય. એક અમીરે સ્થાપેલી પોતાની આર્થિક આબાદી અને દરજ્જો તેના મરણ સમયે ધરાશાયી થઈ જતાં તેના પુત્રને પોતાના બાપે સાધેલા વિકાસનો લાભ લીધા સિવાય જ પોતાની કારકિર્દી એક સામાન્ય માણસની પેઠે છેક છેલ્લે પગથિયેથી શરૂ કરવી પડતી. આ પ્રમાણે ઇસ્લામી દેશ નાની શરૂઆતથી મોટી આબાદી રચવાની અને મરણ વખતે મૈયતની ખાનગી મિલ્કત રાજ્યખાલસા થઈને તેના પુત્રોને સામાન્ય મનુષ્યોના દરજ્જે ઉતારી પાડીને આખી જિંદગીના કાર્યનો નાશ કરવાની પદ્ધતિ પેઢી દર પેઢી નિહાળતો આવ્યો છે.

આટલું ધનાઢ્ય વર્ગોને માટે. સામાન્ય માણસોને માટે તો મુસ્લિમ રાજ્યે પ્રજાને સબળ કરવાને, રાષ્ટ્રિય ચારિત્ર્ય ખિલવવાને અથવા તો લોકોની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાને કશો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારના વિચારસ્વાતંત્ર્યની છૂટ નહોતી, અને દરબારમાં હલકામાં હલકી જાતની ખુશામતની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી અને તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. આથી હિંદી મુસલમાનોમાં સાહિત્ય કે કલામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રતિભાવાળી કોઈ વ્યક્તિ થઈ નથી.

(આપણે જો દક્ષિણનાં થોડાં દેવમંદિરો બાદ કરીએ તો) રાજસભા જ સંસ્કૃતિનું મધ્યબિંદુ અને લલિત કલાઓનું ઉછેરસ્થાન

હતી. પરન્તુ સામાન્ય પ્રજાને એનાથી કંઈ લાભ થતો નહિ અને સર્જક પ્રતિભા ઉપર દરબારી મુરબ્બીવટથી ખરેખરી અધઃપાતજન્ય અસર થતી. આથી મધ્યકાળના હિંદનાં હિંદુ અને ઇસ્લામી સાહિત્ય અને કલા પ્રજાસત્તાક ગ્રીસ કે ઇંગ્લંડના સર્જન કરતાં બહુ ઊતરતા પ્રકારનાં નીવડયાં હતાં.

: ૧૦ :

હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ અટકયો

મુસ્લિમ અમલે હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ પણ રૂંધ્યો હતો. વિજયના પહેલા હલ્લા વખતે આપણા બધા આશ્રમો અને સમૃદ્ધ મંદિરો ઉપર આક્રમણ થયાં હતાં, અને આ પ્રમાણે હિંદુધર્મનાં વિદ્યાધામોનો નાશ થયો હતો. સંસ્કૃત વિદ્વાનો અને ગ્રંથકર્તાઓના પોષકનું કામ કરવાને કોઈ સબળ હિંદુ રાજા જીવતો રહ્યો નહોતો. પરિણામે મધ્યકાળના હિંદમાં સંસ્કૃત વિદ્યા લગભગ લોપ થઈ હતી. તેમાંથી જે થોડુંક બચ્યું હતું તે તો તદ્દન નીરસ હતું અને તેમાં માત્ર ન્યાયવાદની નાજુક દલીલબાજી, કર્મકાંડોની ઝીણી વીગતો, ધર્મશાસ્ત્રોની નવી આવૃત્તિઓ અને ટીકાઓની ટીકાઓ અને તેનાં પાછાં વિવરણો જ હતાં. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૨૦૦થી ૧૫૫૦ સુધીમાં ઉત્તર હિંદ બુદ્ધિ પ્રદેશમાં વેરાન રણ બની ગયું હતું. માત્ર અકબરના અમલમાં હિંદીમાં તુલસીદાસ અને બંગાળીમાં વૈષ્ણવ લેખકોને લીધે હિંદવી સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો, પરન્તુ તે દેશી ભાષામાં જ થયો હતો. તે જ બાદશાહે સાચા અર્થની રાષ્ટ્રિય સભા સ્થાપી હતી અને તેના અમલમાં હિંદી બુદ્ધિનો ઘણો ઉત્કર્ષ થયો હતો.

: ૧૧ :

હિંદી મુસલમાનોની કેમ પડતી થઈ?

મુઘલાઈ હિંદના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ હિંદમાં વસેલા મુસ્લિમ અમીરો અને ખાનદાનોના ત્વરિત વિનાશની આપણા મન ઉપર ચોખ્ખી છાપ પાડે છે. આ વિનાશની ઝડપ અને ચોક્કસતા કંઈક અંશે હિંદુઓમાંથી ધર્મપરિવર્તન કરેલા મનુષ્યો અને ઇરાન તથા મધ્ય એશિયામાંથી નવા આવેલા મનુષ્યોનાં પ્રતિભા અને ચારિત્ર્યથી ઢંકાઈ જાય છે; પરન્તુ એ પણ એટલું જ ચકિત કરે છે કે છેલ્લા બે વર્ગોના પૌત્રો હિંદની ભૂમિમાં અચૂક રીતે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા હતા.

આ ચમત્કારિક દૃશ્યનું મુખ્ય કારણ કોમ કોમ વચ્ચેની સંતાનોત્પત્તિ અને બધી પ્રકારની કોમો, ન્યાતો અને સંસ્કૃતિના દરજ્જાની સ્ત્રીઓથી ભરેલા ઝનાનાની સ્થાપના—એ હતું. આવા મિશ્રણનાં સંતાનો શુદ્ધ હિંદુ, શુદ્ધ ઇરાની કે શુદ્ધ તુર્કના કરતાં બહુ ઊતરતી બુદ્ધિવાળાં થયાં હતાં.

મુઘલ સામ્રાજ્યે દેશને શાન્તિ અને વ્યવસ્થાની સાથે અત્યંત ધનવૈભવ આપ્યો, તેનાથી ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનોમાં વિલાસની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ્ય કરતી કોમ તરીકેના તેમના દરજ્જાએ તેમનામાં મગરૂરી અને આળસ દાખલ કર્યાં. વંશપરંપરાના અમીર વર્ગમાં ભ્રષ્ટતા તરફ કુદરતી વલણ હોય છે, અને ભ્રષ્ટતા તરફની ગતિ માત્ર લશ્કરમાં કે મુલકી વહીવટમાં સખત કામ કરવાથી કે પ્રજાસત્તાક દેશના સ્વતંત્ર જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવાની કે સાહસ અને શોધખોળનો જુસ્સો રાખવાની બધી જાતની તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિઓના બળથી જ અટકે છે પરન્તુ મુઘલાઈ અમીરોના પુત્રોમાં આ શુદ્ધિકારક ઉપચારોનો અભાવ રહેતો, કારણ બાદશાહ તેમને તેમના પિતાની કમાણીમાંથી હમેશાં ભાગ આપતા અને તેમના જન્મના કારણથી સારી જેવી ઊંચી જગ્યાઓ આપતા.

હિંદી મુસલમાનો ફારસી કે તુર્કીનો પોતાની માતૃભાષા તરીકે ઉપયોગ કરી શકતા નહિ, અને છતાં પણ હિંદની કોઈ પણ દેશી ભાષાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખીલવી શકતા નહિ. તેઓ પોતાના ઘરમાં, કચેરીમાં, રસ્તામાં અને છાવણીમાં જેનો ઉપયોગ કરતા તે ઝબાન-ઈ-હિંદવી (હિંદુસ્તાની ભાષા) લખતાં શરમાતા હતા. હિંદુસ્તાની પોતાની માતૃભાષા હોવા છતાં સરકારી તુમારોમાં, ઉચ્ચ સાહિત્યમાં અને શિષ્ટ સમાજમાં ફારસીને વળગી રહેવાનો સાહસિક અને વિનાશક પ્રયાસ હિંદી મુસલમાનોએ ઈ.સ. ૧૭૫૦ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનીનો સાહિત્યની ભાષા તરીકે ખુલ્લા દિલથી સ્વીકાર થયો હતો. હિંદુ મુસલમાનોની સાહિત્ય સંબંધી વંધ્યતાનું કારણ આ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી છે અને તેણે મુઘલ સમયમાં સાચી કેળવણીના પ્રચારને ઘણો રોક્યો હતો.

હિંદના મુસલમાનો (અને ખાસ કરીને તુર્ક અને અફઘાન બીજના મુસલમાનો) લશ્કરી કોમ છે. પરન્તુ બહુ બુદ્ધિશાળી કે ઉદ્યોગી નથી. આથી જ્યારે તેમના આક્રમણની સંભવિતમાં સંભવિત હદ આવી ગઈ ત્યારે તેઓની પડતી થવા માંડી.

ધનાઢ્ય મનુષ્યોના ઝનાનાની સ્ત્રીઓના પતનથી કુદરતી રીતે જ તેમનાં સંતાનોનું પણ પતન થાય છે. આ અનિષ્ટે ઇરાન કે અરબસ્તાન કરતાં હિંદમાં વધારે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું હતું, કારણ કે તે દેશોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું પાલવે નહિ. વળી ત્યાં તો તેની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની જ જાતિની હતી.

:૧૨:

મુઘલ સામ્રાજ્યની નિષ્ફળતાનું કારણ: પ્રગતિના અને આત્મસુધારણાના જુસ્સાનો અભાવ

હિંદના મધ્યકાળના ઇતિહાસના અભ્યાસીને આટલી વાતથી આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું કે મુઘલ સામ્રાજ્ય પાસે વિપુલ સાધનો હતાં અને તેણે સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં હિંદ માટે ઘણી સિદ્ધિ મેળવી હતી, છતાં પણ અરાઢમા સૈકામાં તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું. અરાઢમા સૈકામાં મુઘલ સંસ્કૃતિ બંદૂકની વપરાઈ ગયેલી ગોળી જેવી થઈ ગઈ હતી અને મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનાશની ઘડીઓ ગણાતી હતી—નાદિરશાહ કે અહમ્મદ અબ્દલ્લી તખ્તા ઉપર હાજર ન થયા હોત તોપણ.

આ ચમત્કારિક દૃશ્યનું મુખ્ય કારણ પ્રાચ્ય રાજ્યકર્તાઓ અને બ્રિટિશ જેવા અર્વાચીન સંસ્કૃતિવાળા સામ્રાજ્યના આંતરભાવ વચ્ચેનો ભેદ છે. આવા અર્વાચીન સામ્રાજ્યમાં સ્વપરીક્ષણ અને સુધારણા માટે તેની પોતાની અંદર તત્ત્વ હોય છે. આથી તેની અંદર કોઈ નવી ખામી કે વિનાશનું મૂળ માલૂમ પડે કે તરત જ એ અસાધ્ય થઈ પડે તે પહેલાં જ ખોળી કાઢવામાં આવે છે. અને દુરસ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રાચ્ય સલ્તનતોમાં બની શકે નહિ; રોમ અને મકદુનિયા (ગ્રીસ)ના જેવી પ્રાચીન યુરોપની સલ્તનતોમાં પણ બની શકે નહિ.

બીજું, પ્રાચ્ય સલ્તનતો રાજ્યકર્તાના વ્યક્તિત્વ ઉપર અને કોઈ સ્થળે રાજ્ય કરતી લઘુ મંડળીના ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. તેથી ઊલટું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે, તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર બ્રિટિશ જાતિના અને તેમાં ભળેલી બીજી જાતિઓના અંકુશ-રૂપે છે—અને તેમાં વ્યક્તિગત રાજા કે કુટુંબનો અંકુશ નથી. આથી એક પેઢીના રાજ્યશાસકોનાં કુટુંબો બીજી પેઢીમાં પતિત થાય તોપણ

બ્રિટિશ જાતિમાંથી તેમની જગ્યાએ નવા અને બાહોશ માનવજાતિના શાસકોનાં વહેણ ફૂટી નીકળે છે. તેથી ઊલટું મુઘલાઈ હિંદમાં જન્મેલા મુસલમાનોનો વિનિપાત ત્વરિત અને નવાઈ પમાડે તેવો હતો અને તેનો કોઈ રીતે ઇલાજ થઈ શકે તેમ નહોતું, કારણ કે લોકશિક્ષણ, જાહેર ચર્ચા અને સામાજિક સુધારણાનો અભાવ હતો. અકબર અને શાહજહાંની જાહોજલાલીમાં જેમણે ફાળો આપ્યો હતો તે ખયબરઘાટની પેલી પારના સાહસિકોનું આગમન બંધ પડી ગયું હતું અને સ્થાનિક પ્રજામાંથી કે પરદેશી આગંતુકોમાંથી નવા લોહીનો ઉમેરો કરીને રાજ્યકર્તા કુટુંબોનો વિનિપાત ખાળી શકાય તેમ નહોતું.

મુઘલાઈ અમલની પ્રાણઘાતક ખામી એ હતી કે તે હમેશાં દેશ ઉપર લશ્કરી સ્વરૂપનો કાબૂ ધારણ કરતો અને એક રાષ્ટ્ર કે એકરંગી રાજસત્તા રચવાને પ્રયત્ન કરતો નહિ. શાહજહાંના સુવર્ણ-યુગના ગૌરવથી આ હકીકત તરફ આપણે આંખ બંધ ન કરવી જોઈએ કે મુઘલ બાદશાહો રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના પહેલા જ સિદ્ધાન્તનું પાલન કરતા નહિ–'મહાન પ્રજા વિના મહાન સામ્રાજ્ય હોઈ શકે નહિ.' મહાન મંત્રીઓ અને સરદારો હોવા છતાં સારામાં સારા બાદ-શાહોના અમલમાં પણ લોકો તો ભૂતકાળના ખરાબમાં ખરાબ સમયની માફક 'માનવી ઘેટાં'ની સ્થિતિમાં જ રહ્યાં હતાં. જે અંગ્રેજોએ હિંદી નવાબો અને મહારાજાઓને હરાવ્યા હતા તેઓ મૂઠીભર હશે—તેમાંના કેટલાક તો ધંધાદારી સૈનિકો યે નહોતા; પરન્તુ તેમને સમૂહગત બુદ્ધિ-શક્તિ અને સાધનસમૃદ્ધિવાળી બ્રિટિશ લોકશાહીના અખૂટ ઝરાનું પીઠબળ હતું, જ્યારે આપણા નવાબો અને મહારાજાઓને માત્ર થોડા સ્વાર્થી અનુયાયીઓ અને ભાડૂતી લશ્કર સિવાય બીજા કોઈનો ટેકો નહોતો. તેઓએ પરદેશી વિજેતાઓની સામે સમસ્ત રાષ્ટ્રિય વિરોધની આગેવાની લીધી નહોતી. આરંભના બગદાદના અબ્બાસી ખલીફાઓના દરબારની બુદ્ધિવાદની નીતિની નિષ્ફળતા પછી ઇસ્લામનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો તે પ્રમાણે તો તે ઘણો જડ, અક્કડ અને પરિસ્થિતિને

અનુકૂળ ફેરફાર કરવાને અશક્ત થઈ ગયો હતો: કાલ્વીનિઝમ જેવા કર્મજડ પંથનું બળ અને નિર્બળતા બંને તેનામાં હતાં. ઇસ્લામની અક્કડતાથી તેના અનુયાયીઓને દરેક દેશમાં અમુક હદ સુધી સફળતા મળી હતી. પણ ત્યાંજ તેઓ અટકી ગયા, જ્યારે જીવતી જાગતી દુનિયાનો નિયમ તો પ્રગતિ છે. જે વખતે યુરોપ દૃઢતાથી આગળ વધે છે, તે વખતે અગતિમાન મુસલમાનો પ્રમાણમાં પાછા પડતા જાય છે અને દર વર્ષે જ્ઞાન, વ્યવસ્થા, સંગૃહીત સાધનો અને પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ એ બધામાં યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે અને એશિયાવાસીઓને યુરોપવાસીઓની સાથે હરીફાઈ કરવાનું વધુ ને વધુ મુશ્કેલ થતું આવે છે. અંગ્રેજોનો મુઘલ સામ્રાજ્ય ઉપરનો વિજય તે એશિયા અને આફ્રિકા ઉપરના યુરોપિયન પ્રજાઓના આધિપત્યનો એક ભાગ છે—જે બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે જે રીતે આપણા સમાજની આગેવાનીમાં ઊતરતાં અને આળસુ કુટુંબની જગ્યા સાહસિક કુટુંબો લે છે, તેવી રીતે પ્રગતિમાન જાતિઓ રૂઢિચુસ્ત જાતિઓને તેમની જગ્યાએથી હડસેલી કાઢે છે. તેથી, આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસના અધ્યયનથી લાભ ઉઠાવવો હોય તો,—

“આગળ ને આગળ વધો; મહાન જગતે પરિવર્તનની કુંજમાં હમેશાં પ્રસ્થાન કરવું જોઈએ.”

૨૪૬૨૪